પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

રાજર્ષિ ભરત

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

પ્રેમભક્તિ–ગ્રન્થમાલાનાં
નવીન ગ્રન્થો અને આવૃત્તિઓ

	પ્રથમાવૃત્તિની સાલ
૧૭ શકુન્તલાનું સંભારણું (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૮ કુરુક્ષેત્રઃ પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો (૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૯ કુરુક્ષેત્રઃ દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૦ ઉદ્‌બોધન (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૧ અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ	૧૯૨૭
૨૨ સંસારમન્થન (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૩ વિશ્વગીતા (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૪ ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ જો,	૧૯૨૭
૨૫ ન્હાના ન્હાના રાસ. ભાગ ૨ જો(૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૬ ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૭ જહાંગીર–નૂરજહાન	૧૯૨૮
૨૮–૨૯ કુરુક્ષેત્રઃ ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૯૨૮
પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ	૧૯૨૯
૩૦ કુરુક્ષેત્રઃ એકાદશ કાંડ, શરશય્યા	૧૯૨૯
૩૧ કુરુક્ષેત્રઃ દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ઘોષ	૧૯૨૯

૧૯૨૯માં છપાશે

પ્રથમાવૃત્તિઃ શાહનશાહ અકબરશાહ, સંશોધન

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

	પ્રથમાવૃત્તિની સાલ
૧ કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨ રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩ વસન્તોત્સવ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪ કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫ ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬ ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૬ઠ્ઠી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા, સમશ્લોકી (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮ જયા-જયન્ત (૪થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯ મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦ ઉષા (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧ ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨ રાજર્ષિ ભરત (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩ પ્રેમકુંજ (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪ પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ	૧૯૨૪
૧૫ સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬ વૈષ્ણવી ષોડશગ્રન્થો, સમશ્લોકી	૧૯૨૫

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

રાજર્ષિ ભરત

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૮૬ ઇ. સ. ૧૯૨૯

કીમત દોઢ રૂપીઓ

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

ભદ્ર, અમદાવાદ, નં. ૧

આવૃત્તિ ૧ લી	૧૯૨૨	પ્રત ૧૦૦૦
આવૃત્તિ ૨ જી	૧૯૨૫	પ્રત ૧૧૦૦

☞ ૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલાના પ્રત્યેક ગ્રન્થની પ્રત્યેક પ્રત ઉપર કર્તાની ટૂંકી સહી હોય છે.

મુદ્રક : મુદ્રણસ્થાન :

કેશવ હ. શેઠ

ખડાયતા મુદ્રણકલા મન્દિર

ચાર રસ્તા, **અમદાવાદ**

પ્રસ્તાવના

પૂર્વભારત એ નામથી એક મહાકાવ્ય લખવા મનોરથ હતો. સહુ મનોરથો કંઇ ફળતા નથી, ને એ વસ્તુને નાટકરૂપમાં ગૂંથીને ગુર્જર નરનારના કરકમલમાં આજે આ મૂકું છું.

૨. લોકકથા તેમ જ વિદ્વદ્‌વાર્તા મુખ્યત્વે એમ કહે છે કે શકુન્તલા ને દુષ્યન્ત મહારાજના પુત્રરત્ન ભરતદેવના નામથી આર્યાવર્ત ભરતખંડને નામે ત્રિકાલવિખ્યાત થયો. આદિપર્વ અધ્યાય ૭૪ માં મહાભારત ભાખે છે કે "દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતે આખી પૃથ્વીના રાજાઓને પોતાના ખંડિયા રાજા કરી નાંખ્યા:" શ્લો. ૧૨૮. "એ જ ભરત ચક્રવર્તી પ્રતાપી ને સાર્વભૌમ રાજા કહેવાયો:" શ્લો. ૧૨૯. "એ જ ભરતથી ભારતી કીર્તિ થઇ, અને ત્હેના નામ ઉપરથી ત્હેના વંશજો ભારત કરીને અદ્યાપિ સૂધી પણ લોકોમાં કહેવાય છેઃ" શ્લો. ૧૩૧. આદિ પર્વ, અધ્યાય ૯૪ માં લખ્યું છે કે "આ ભરત રાજાથી ભરતવંશનો મ્હોટો યશ પ્રસર્યો: "શ્લો. ૧૯. "ગુજરાતી" પત્રના મહાભારતના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં ૯ મે પાને લખ્યું છે કે "પુરુના વંશમાં ભરત રાજા થયો. ભરતના રાજ્યપ્રદેશને ભરતખંડ કહે છે." એ ભરતદેવના ત્રીજા કે પાંચમા વંશજ હસ્તિન્ ઉપરથી પૌરવનગરીનું નામ હાસ્તિનાપુર પડ્યું.

ભરતખંડની એ સનાતન રાજધાનીને રાજસિંહાસને મ્હોર્યા-પ્રફુલ્લ્યા ભારતવંશના અભિનામદાતા ભરતદેવને નામે ત્રિકાલમાં ભરતખંડ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો છે.

૩. આ વ્યુત્પત્તિકથાથી વિરુદ્ધ બીજો ગૌણ પક્ષ છે. વ્યાસજી શ્રી કૃષ્ણ હોમર—ને ૧૯ મી સદીના સુવિખ્યાત ઈંગ્રેજ નાટકકાર શેક્સપિયર સુદ્ધાં—ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ જ નથી એવો ગૌણ પક્ષ ખડો છે, ને એ ગૌણ પક્ષની નોંધ લીધા વિના પ્રધાન પક્ષ ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે ઇતિહાસોમાં નોંધાય છે. રાજર્ષિ ભરતની યે પ્રાચીન સંશોધનની એ ચર્ચા લંબાવ્યા વિના એ કહીશ કે આ નાટકની રચના પ્રધાન પક્ષના પગથાર ઉપર માંડેલી છે, ગૌણ પક્ષ ઉપર નથી.

૪. મહાકવિ કાલિદાસના નાટકમાં જન્મઘડીથી માંડીને પહેલા ને ત્રીજા અંકમાં તપોવનવાસિની વલ્કલધારિણી શકુન્તલાનાં દર્શન થાય છે. ચોથા અંકમાં તપોવનમાંથી રાજનગર ભણી સંચરતી, ને પાંચમા અંકમાં રાજમહેલ-માંથી તુચ્છકારાઇ પુનરપિ તપોવનમાં પાછી વળતી શકુન્તલા દર્શન દે છે. છેક સાતમા અંકના મધ્ય ભાગ સૂધી શકુન્તલા વિરહનાં તપ તપતી તપસ્વીની જ રહે છે. મહાકવિની રસિકતાએ નાટકમાં પૂરેલા રંગો પ્રોજ્જવળ ને ભર્ગવન્તા હોઇ શકુન્તલાના તપજીવનનો આ ઉંડો સ્થાયી ભાવ તરત સ્પષ્ટ થતો નથી. આ નાટકમાં તો તપસ્વિની શકુન્તલાના જ ભાવરંગો તરતા ને ઉઘડતા છે; ભગવાંને સોનેરી કોર ચ્હડાવી નથી. એક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથને—ઉત્તર-શકુન્તલા યે કહેવાય.

૫. ભરતદેવે ગંગાનો પ્રવાહ રોકીને ૫૫ અશ્વમેધ યજ્ઞ કીધા, ને યમુનાનો પ્રવાહ અવરોધીને ૭૧ અશ્વમેધ યજ્ઞ કીધા: (ભાગવત, સ્કં. ૯, અ. ૨૦, શ્લો. ૨૪–૨૫) ભરતદેવના એ મહાયજ્ઞોમાં મુખ્ય આચાર્ય કણ્વ મુનિ હતા. (મહાભારત, આદિ પર્વ, અ. ૭૪; શ્લો. ૧૩૦.) "જેવી રીતે હાથો (ઉંચા કરવા) થી સ્વર્ગને (અડકી શકાતું નથી, ત્હેવી રીતે) ભરતનાં મહાન કર્મને પૂર્વે કોઇ રાજાઓ કરી શકયા નથી, પાછળના પણ નથી કરી શકયા, ને (હવે પછીના પણ) નહીં કરી શકે:" (ભાગવત, સ્કં. ૯ અ. ૨૦, શ્લો. ૨૯.)

૬. પુરુવંશનું પૌરવપુર યમુનાને તીરે, બ્રહ્માવર્તથી બહુ દૂર નહીં એમ, હતું. ભરતદેવથી ત્રીજી કે પાંચમી પેઢીએ મહાપ્રતાપી હસ્તિન્ રાજા થયા ત્હેમણે એ પ્રાચીન પુરને જગત્‌વિખ્યાત હસ્તિનાપુર નામ આપ્યું, અને ભરતખંડની એ સનાતન રાજધાની થઇને શોભ્યું, એ ઉપર કહેલું જ છે.

૭. ગંગાહારના સન્થાલ અને એવા અનાર્યોમાં નરમેધની પ્રથા હતી એની તો સર વિલિયમ હન્ટર જેવા આધુનિક ઇતિહાસઅભ્યાસકો યે સાક્ષી પૂરે છે.

૮. આ નાટકમાંની અવન્તીનાથની કથા ઐતિહાસિક નથી. અવન્તીના મહાકવિ કલિદાસનાં કાવ્યરત્નોમાંનાં સૂચનોમાંથી પ્રસંગો ઉપજાવી બની શકયા તે કવિતાને રંગે રંગીને ઉજ્જયિનીનો વાર્તાભાગ આમાં ગૂંથેલો છે.

૯. ઘણુંખરાં સંસ્કૃત અવતરણોમાં કાલવ્યુતક્રમનો દોષ છે એ કહેવાની તો જરૂર છે ?

प्रस्तावना, पा. १०

१०. युगना युगथी भरतखंडना साहित्यग्रंथो धर्मशास्त्रो ने वेदसंहिताः जीवनविधानना संस्कारो महोत्सवो पुण्यपर्वो ने संस्कृति: ए सहु, धरित्रीनी पेठे, एकपाट छतां ये भरतखंड के भारतवासीओ एक नथी भाखनार ने माननार सत्यपारखनी बन्ने आंखोथी जोईने बोले के माने छे? नाक कान आंख ने जीह्वा, हाथ पग उदर ने हृदय: एक मानवदेहना ए अवयवोनी विधविधनी ने निरनिराळी विशेषताओने लीधे नरदेह एक नथी कहेनारा केटला साच्चा कहेवाशे? आर्यावर्तनां देशो ने प्रजाओ भरतदेवना धर्मखंडना भिन्न भिन्न अवयवो छे. आर्यावर्तना प्रान्तोमां अवयवोनी भिन्नता ने देहनी एकता छे. सागरनी पेठे जयपराजयना भरतीओट अनुभवतो, पण सदा ये **आपूर्यमाणम् अचलम् प्रतिष्ठम्** समोवडो भरतखंड भरतकुलनो एक अखंड सनातन कुलवास छे. विराटने किरीट तिलकटीलडी सम—महाब्रह्मांडना सौभाग्यचन्द्रक समो ब्रह्मांडपति एने चिरंजीवज्योत राखो! भरत राजर्षिना ए भरतखंडथी पृथ्वी सौभाग्यवन्ती छे

ई. स. १९२२ न्हानालाल दलपतराम कवि

રાજર્ષિ ભરત

અંક પહેલો

નટી તથા ચાર ઋષિકુમાર : ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની,
અહો ભારતકુલ!
ગાઓ એ મહાકથા—

સૂત્રધાર : (પ્રવેશીને)

પ્રિયે! શાં શાં સંગીતથી રીઝવો છો?
પ્રેક્ષકસભા છે બુદ્ધિમાન ને રસપારખ:
આર્યજનોને શોભે એવું આપજો.

નટી : ભારતકુલની મહાકથાનું આ છે ગીત.
એથી તો વધુ, પ્રાણેશ!
ભરતસન્તાનોને બીજું શું ભાવે?
કુલપતિ કણ્વદેવના તપોવનમાંથી
ઋષિકુમારો આ આવ્યા છે,
ને લાવ્યા છે એ ગીત.

ઋષિકુમારો: ત્રિકાલદ્રષ્ટા મહર્ષિઓએ
કાળના દર્પણમાં દીઠેલી
ભરતવંશની મહાકથાનું છે એ ગીત.
કવિતાની આંખે જોયેલો,
મન્ત્રકારો શી મનીષાએ સારવેલો,
વિશ્વવિખ્યાત ભારતકુલનો
એમાં ઇતિહાસ આલેખેલો છે.
સૂર્યતેજમાં લખ્યું વાંચ્યું, :
વાયુમાંથી વાતું સાંભળ્યું એ ગીત :
તે સંભળાવિયે છીએ સહુને.

સૂત્રધાર : એ ગાઓ છો, ઋષિપુત્રો !
આર્યકુલની મનુષ્યમોહિની મહાકથા ?
ભૂતકાલને હૃદયે કોતરેલી,
ભવિષ્યકાલની ક્ષિતિજે આલેખેલી ?
ગાઓ ત્યહારે, મુક્તકંઠે ગાઓ
એ જગન્મોહન યશોગાન.

નટી તથા ચાર ઋષિકુમારો : ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની,
અહો ભારતકુલ !
બોલો એહ કાલાતીત યશના યશબોલ હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એહ ગુણગાન;
એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારતકુલ !
ગાઓ એ મહા કથા.

સૂત્રધાર : ભરતખંડનાં કોટિ કોટિ નરનારને તો
એ જ કથા હોય સૌથી વ્હાલી.

નટી : પ્રાણેશ ! ભરતખંડવાસીઓને કાજે તો
એક જ છે યશસ્વિની મહાકથા,
એક જ છે કાલાતીત વ્હાલું સત્ય.
ઇતિહાસોના ઉદય ને અસ્તમાં
ધ્રુવના તારા સમું નિત્યજ્યોત:
કાલના વજ્રપાત પડતાં યે
યુગના યુગથી અખંડ:
ભરતખંડવાસીઓને કાજે
એક જ છે એ મહાસત્ય:
કે સાગરની પાળબાંધ્યો,
હિમાદ્રિના ગગનચુમ્બી કાંગરાશોભ્યો,

મહાઅશ્વત્થની મહાશાખાઓ
દિશદિશમાં વિસ્તર તો શો,
કમલપાંખડીઓ શો અનેકદલ,
મયૂરકલાપ શો અનેકવર્ણો,
સુન્દરીની સૌભાગ્યચુન્દડી સરિખડો
નાનાવિધનો ભાતીગર,
ભરતખંડ રાજર્ષિ ભરતનો છે.
કાલજૂનું ને ઇતિહાસસિદ્ધિ
એ જ છે એક આત્મનવ્હાલું મહાસત્ય.

સૂત્રધાર : પ્રિયે ! ભરતકુલને ભાખો છો
એમની કુલકથાનાં મૂળ આજે:
વડવાઓના વડલાની મહાવાર્તા.

નટી : ભારત કુલના પિતામહ
પૌરવમણિ ભરતદેવનો તો
એ જ છે મહાઇતિહાસ કે
દેશદેશનાં ફૂલડાં ગૂંથીને સ્થાપ્યો છે
ખંડભુષણ સમો આ ભરતખંડ
યુગના યુગથી હિમાલય શો ઉભેલો.
ભવ્ય કથામંત્રો ગાતો ભરતખંડ જ છે
આર્યરાજન્ ભરતદેવનો
ચિરંજીવ કીર્તિમંડપ.

સૂત્રધાર : સાચ્ચું જ ભાખો છો પ્રિયે !
ભરતદેવનું છે આ ભારતકુલ:
એ પિતામહનો આ ગોત્રવિસ્તાર

નટી : જૂવો, પધારે છે મ્હણે આઘેઆઘેથી
શકુન્તલાના પૃથ્વીપરાક્રમી એ પુત્રદેવ:
હિમાલયના કો શિખર સમોવડ સોહામણા!

ઋષિકુમારો : ભરતદેવનું તો આજે આ
આદિ પર્વ જ ભજવાય છે;
આ તો એમનો પ્રથમ અશ્વમેધ.

સૂત્રધાર : હા, પ્રિયે! પધારે છે ભરતદેવ,
રાજસૂય યજ્ઞના અશ્વને દોરતા:
જાણે જગતના મહાસારથી!

ઋષિકુમારો : જાણે આર્યત્વના અવતાર!

નટી : મહિમાવન્તા એવા મહાપુરુષના
જય છે સદા જગતમાં.

જયના જ્યોતિ જગત વધાવશે;
એવાં અમરોનાં બાળ,
એવાં અમરોનાં બાળ :
જયના જ્યોતિ વિ.

એને વદને વસન્ત કેરાં ફૂલડાં ઉગે;
એને નયને તો સૂર્યના પ્રતાપ ઝગઝગે;
એને હૈયે
હો! એને હૈયે તો મેઘની ઉદારતા હસે :
એવાં અમરોનાં બાળ:
એવાં અમરોનાં બાળ :
જયના જ્યોતિ જગત વધાવશે.

પ્રવેશ પહેલો

પૌરવપુરના રાજમહાલયનો ચોક

(પુરુનગરીના મેઘપડછન્દ મહેલના વિશાળ ચોકમાં ભરતદેવની ચતુરંગ મહાસેના રણસજ્જ ઉભી છે. પદાતી રથી હયસ્વામી ગજસ્વામીની હાર-માળા, સાગરના તરંગો સમોવડી, ડુલે છે. સન્મુખ અનિલલહરીઓમાં લહરતો આર્યધ્વજ ઉડે છે. અમાત્ય આર્યપિશુન ને સુભટપતિ જયધ્વજ એ બે મહારથીઓ રણધ્વજને બે પડખે બે દિગ્પાલ સમા ખડા છે. શંખનાદ ગાજે છે, ને આકાશમાં એના ઘોર પડઘા ગડગડે છે.)

અમાત્યઃ સુભટપતિ મધ્યદેશના નાભિચક્રમાં,
લક્ષ્મીમ્હોરી ઉજ્જયિનીના નગરચોક વચ્ચે,
રોપજો આ પુરુવંશનો જયધ્વજ.
સિધાવો, ને દિગ્વિજય કરો.

સુભટપતિઃ પુરુવંશના મન્ત્રીશ્વરની
જેવી પ્રેરણા ને આશીર્વાણ.

અમાત્યઃ ગંગાનદનું પૂર ઉભરાતું આવે,
યમુનાજીની ભરતી ઉછળતી ચ્હડે,
એવું વહે છે અવનીભરમાં
આર્યત્વનું પરમ પૂર આજે.
જયવન્ત થઇ જગતને જીતશો,
રસાદ્રં ને ફલદ્રુપ કરશો.

સુભટપતિ: મન્ત્રીશ્વરજી!
किरातहूणान् यवनान्
अन्ध्रान् कङ्कान् खशान शकान्
अब्रह्मण्यान नृपांश्चाद्दन्
म्लेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान्
આર્યાવર્તમાં દિગ્વિજયપતાકા ફરકાવવામાં
ત્રણ દેશ વણજીત્યા છે હજી:
સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદ્વાર.
આયુષ્ય સન્કેલાય તે પહેલાં
ભવિષ્યવાણી ફળતી નિરખું છું એ
કે પુણ્યાયુષી ભરતદેવને રાજશિરે
ચક્રવર્તીનો કીર્તિમુગટ વિરાજશે.

અમાત્ય: જયસિદ્ધ જ છે સદા
સુભટપતિ જયધ્વજનાં ધનુષ્યબાણ.
ભરતદેવ કોઈના અરિ નથી,
અબ્રહ્મણ્યના જ આર છે.
દિગ્વિજયને કાજ અશ્વમેધનો રાજઅશ્વ
આજે પૃથ્વીતલમાં પરવરશે.
આજે એનું છે મુહૂર્ત,
આર્યત્વના દિગ્જિયના મંડાણનું.

સુભટપતિ: આર્યત્વને સંસ્થાપવા ને સંરક્ષવા
મહારથીઓનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર
સજ્જ જ છે સદા ત્રિકાલમાં યે.

અમાત્ય: જૂઓ આવે એ અશ્વમેધનો અશ્વરાજ:
જાણે પુરુનગરાનું થનગનતું સિંહાસન.

સુભટપતિઃ સૂર્યદેવના સસમુખા શો છે તેજસ્વી!
અમાત્યઃ ને સૂર્યકિરણુની તેજમંજરી શો
પરવરશે પૃથ્વીભરમાં:
પુરુવંશની કુલકીર્તિ સમોવડો.

(અશ્વમેધના રાજછત્રે અલંકૃત રાજઅશ્વને દોરતા, ઋત્વિજો તથા સુભટવૃન્દથી વીંટળાયેલા, ભરતદેવ, ટોપ કવચ ને ધનુષ્યબાણે વિભૂષિત, પધારે છે. આગળ પ્રતિહારિણી ચમ્મની ચાલે છે, પાછળ રાજઅશ્વનું ગીત ગાતી ગાતી ચારણિયાણીઓ સંચરે છે.)

ચારણિયાણીઓ: (બે યુવતિઓ ઉપાડે છે ને અન્ય ઝીલે છે.)

શુભના શુકને હો! સંચરો, મહારાજ!
રણને જીતીને વ્હેલેરા વીર! પધારજો,
મ્હારા રાજ!

જગને જયડંકે ધરણી ધ્રૂજાવજો,
મ્હારા રાજ!

ઘોડો મ્હારો યશપંખાળો, ને ઉડશે:
ઘોડો મ્હારો જયપંખાળો, ને જીતશે:
ગરવો રણધ્વજ એ ફરફરે, મહારાજ!
સુભટોનાં હૈયાં એવાં રણની રમણે ચ્હડયાં,
મ્હારા રાજ!

શૂરનો મહેરામણ ઉલટયો, મહારાજ!
વીરો કેરા પગના પડે છે પડછન્દવા,
મ્હારા રાજ!

શુભના શુકને હો! સંચરો, મહારાજ!

(રાજઅશ્વને આર્યધ્વજની સમીપમાં સ્થાપે છે. શંખ ભેરી પર્ણવનાં વધામણાં વાગે છે.)

જયધ્વજ: પુણ્યશ્લોક પિતામહ પુરુદેવના મહાઅશ્વ
પૃથ્વીશના વંશનો આ રાજઅશ્વ છે:
પૃથ્વીશને ઘેર એ પૃથ્વી લાવશે.
મહારાજની શી આજ્ઞા છે ?

ભરત: સુભટપતિ ! નૃપતિ કે ભૂપતિ થવા
નથી જોઇતું મ્હારે પૃથ્વીનું ચક્રવર્તીત્વ.
નૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાજે
સાર્વભૌમત્વના મહાધર્મ વાંછું છું.
રાજદંડનાં ધર્મ ને શોભા
લોકપાલનમાં ને લોકભર્તૃત્વમાં છે

અમાત્ય: સાધુવચન, મહારાજ !
યૌવનમાં વૃદ્ધવાચા ઉચ્ચારો છો,
પરમ રાજમન્ત્રો ભાખો છો.
સોમતીર્થે સંચરેલો યાત્રીસંઘ
આવ્યો છે, ને કષ્ટવાર્તા લાવ્યો છે
સૌરાષ્ટ્રના દસ્યુઓની કનેથી.

ભરત: સૌરાષ્ટ્રીઓ ?! ભૂલ હશે·
સોરાષ્ટ્રમાં દસ્યુઓ નથી, આર્યો જ છે:
સોમતીર્થ અનાર્યના યે આર્ય ઘડે છે.
આતિથ્યઉદાર સૌરાષ્ટ્રીઓ
કદી યે ન આચરે એવો અધર્મ.
આમન્ત્રો એ આર્ય યાત્રાળુઓને.

(આર્ય યાત્રાળુઓ સન્મુખ આવે છે.)

યાત્રીઓ: મહારાજનો જય હો !

ભરતઃ નિર્ભય ને પુણ્યશાળી હો, પ્રજાજનો !
કહો, શી કથા છે ?
યાત્રીઓઃ સોમતીર્થે જતાં સંઘ ભૂલો પડયો,
સાગરની શીંગાળી અણીઓમાં જઈ અ્હડયો.
સંઘે કહ્યું, આર્ય છીએ,
સાગરસ્નાને સોમતીર્થે આવ્યા છીએ.
દિશાઓના વિજેતા, પૃથ્વીપરાક્રમી
ભરતદેવના પ્રજાજન છીએ.
ન સાંભળ્યું, સંઘને લૂંટયો,
ને આર્યદેવને તિરસ્કાર્યા.
યાત્રાળુથી આંખે ઉંચી ન થાય,
નહીં તો ઓળખાવત એમને પણ
કે અમે યે આર્યકુલનાં કિરણ છીએ.
ભરતઃ (અમાત્યભણી કમલપુટ શો કંઠ નમાવીને)
મન્ત્રીશ્વર ! ન હોય સૌરાષ્ટ્રીઓ એ;
આનર્તના એ તો અનાર્યો.
આનર્તમાં જવાનું તો ભાખ્યું છે
ધર્મશાસ્ત્રમાં યે પ્રાયશ્ચિત્ત.
(યાત્રીઓ ભણી નિહાળીને)
એ ભૂશીરે મહાતીર્થ થશે,
ને દસ્યુઓને સ્થાને બ્રાહ્મણો ઉભરાશે ત્ય્હાં.
ધીર ગમ્ભીર દક્ષ ઉદાર
આર્યપુત્ર છો સહુ; અધીરા મા થાવ !
સાગરમંડલાવૃત સારી યે ધરિત્રી
ધર્મક્ષેત્ર સમી પુણ્યવન્તી બનશે.

સુભટપતિઃ મહારાજ! શી આજ્ઞા છે?

ભરતઃ યુદ્ધે ચ્હડતી મહાસેનાને
ફરી એક વેળા સંભળાવો
પુરુવંશના સંગ્રામનિયમને.
રણસંગ્રામ પણ પ્રજાજીવન છે,
પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાઓની
પુણ્યપાપની સામુદ્રધુનીઓ છે.

સુભટપતિઃ સાંભળજો, મહાસેનાનીઓ!
પૌરવકુલના મુખ્ય સંગ્રામમન્ત્રો.
ગદા ચક્ર શરચાપની સંહારખેલના યે
શાસ્ત્રભાખ્યો પ્રજાયજ્ઞ છે, ને
શાસ્ત્રાજ્ઞાઓ પાળવાની છે ત્હેમાં ય તે.

એકઃ રણખેલના આર્યોને કાજે ધર્મયુદ્ધ જ હોય.

બેઃ પીઠના ઘા કદી યે ન થાય.

ત્રણઃ એકની સ્હામે એકથી જ લ્હડાય.

ચારઃ શરણાંગતને ન હણાય.

પાંચઃ નિઃશસ્ત્રની સ્હામે શસ્ત્રધારીનાં શસ્ત્રો
હાથની આંગળીથી યે અનુપદ્રવી હોય.

ભરતઃ ને એક મ્હારો સંયમાદેશ છે,
પાળો છો તેમ જ પાળતા રહેજો.
મૂલકમૂલકમાં વિચરો ત્ય્હાં ત્ય્હાં
રાજલક્ષ્મીને અડયે હાથ હાગ્રશે,
પ્રજાલક્ષ્મીને અડયે હાથ કાપીશ.

આજ નહીં તો આવતી કાલે
સર્વ દેશ આર્યદેશ થશે,
સર્વ લક્ષ્મી આર્યલક્ષ્મી થશે.
પરલોમની વાડીઓ વેડવી,
આર્યોનું એ ધર્મકર્મ નથી.
કરમાવશો એટલાં પછી કરમાશો.
નિહાળો આ આર્યધ્વજ!
એ આર્યધ્વજને આગળ ધરજો,
લઇ જાઓ છો ત્હેવો
નિષ્કલંક પાછો લાવજો.
ચન્દ્રને યે કલંક છે,
મ્હારા જયધ્વજને કલંક નથી.
આપજો, આર્યત્વ સહુને આપજો,
પૃથ્વીના પ્રાન્તે પ્રાન્તે સ્થાપજો.
ત્હમને સોંપી છે, સોનાનીઓ!
આર્યત્વના સનાતન યશની રક્ષા.
દિશદિશમાં વિચરશે આ રાજઅશ્વ.
મ્હારો નથી, પુરુવંશનો નથી,
બ્રહ્માવર્તનો યે નથી એ અશ્વ:
એ અશ્વરાજ રાજસૂય યજ્ઞનો છે.
આર્યાવર્તની એ યશોમૂર્તિ છે.
પૂજું છું તેમ પૂજજો,
ને પૂજ્ય રાખજો સદા યે.

પુરોહિત: યવનિ! લાવો અશ્વપૂજાનો થાળ.

(યવની અશ્વપૂજાનો થાળ લાવે છે.)

આર્યકીર્તિની લહરો શો અશ્વરાજ
દિશદિશમાં વિચરશે:
સૂર્યનાં કિરણ સમો,
અનિલની ઉર્મિઓ સમો,
જલનાં ફોરાં સમોવડો.
મેઘવર્ષા નહીં હોય
ત્ય્હાં આર્યત્વવર્ષા નહીં હોય.
કલ્યાણકારી થાવ સહુને
એની જગત્પરકમ્મા.
પુરુવંશના પુણ્યપરાક્રમો સમો
આ અશ્વરાજ ઉછળશે બધે,
પુરુવંશની પુણ્યભાવનાઓ સમો
આ રણધ્વજ લહરશે સદા.
આરોપો વિજયમાળ, રાજેન્દ્ર !
પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને પધારશે.

(અશ્વને ભરતદેવ તિલક કરે છે, અક્ષતે વધાવે છે, જયમાળ આરોપે છે, અભિવન્દે છે. સકલ રાજસમાજ જયવન્દના કરે છે.)

ભરત: જયધ્વજ ! પહેલાં મધ્યદેશમાં જજો;
પછી દિશાઓની ગુફાગુફામાં સંચરજો.
અપ્રહ્મણ્યત્વ ને અનાર્યત્વ હોય
સુભટપતિ ! ત્ય્હાં ત્ય્હાં જઈને જીતજો.
આ મેઘ પડછન્દ મહેલમાં
ઘેરો મેઘપડછન્દો પડે છે,
એવો પાડજો આર્યત્વનો પડઘો
પૃથ્વીના રાજમહેલો ભરી ભરીને.

(મહાસૈન્યને સમ્બોધીને)

અનાર્યજુષ્ટ અસ્વર્ગ્ય અકીર્તિકર
કાંઈ યે એવું મા કરતાઃ
પાપનો પડછાયો યે મા ઝીલતા.
જાઓ ને જીતો, મ્હારા યોધરાજો !

સુભટપતિ: વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનની
ઘેરી ઊંડી ભૂલભૂલામણીઓ
ઓળંગવાની આજ્ઞા છે ? મહારાજ !
નર્મદાને દક્ષિણ તીરે ઉતરી–

ભરત: મન્ત્રીશ્વર ! સુભટપતિ ! શૂરવીરો !
સાંભળો પુરુવારસનું આ રાજવ્રત.
ભરતરાજનો છે આ પ્રથમ અશ્વમેધ
માલિનીતીરે પિતામહ કણ્વદેવના તપોવનમાં
રાજમાતા શકુન્તલાની ચરણવન્દના કરી
પછી ભરતરાજ ચ્હડશે
મહાયુદ્ધની પુર્ણાહૂતિએ.
ત્ય્હાં તપોવનમાં તપસ્વીઓને
પૂછીશ આર્યજનનો એ મહાપ્રશ્ન.
મ્હારે તો સીમાઓ નિઃસીમ કરવી છે,
મ્હારે તો મહીપાળ બિરદને બહલાવી
મહાવિસ્તારી મહીતલને પાળવું છે.
વૃદ્ધોનાં અનુભવ ને ડહાપણ,
યૌવનનાં સાહસ ને ઉત્સાહ :
એ અશ્વચતુષ્ટયને રાજરથે જોડીને

ભરતને તો ઘૂમવાનું છે
આ **जगत्यां जगत्**માં.
રાજપિતાના અમાત્યવર છો,
પિતાસ્થાને પૂજ્ય છો, મન્ત્રીશ્વર !
મ્હારાં જતન કીધાં છે
એમ મહારાજ્યને જાળવજો
એટલું કહેવું યે અપમાનવા જેવું છે
જઇશ હિમાદ્રિના તટપ્રદેશમાં–

પુરોહિતઃ **जयतु वसुधामप्रतिरथः**

અમાત્યઃ મહારાજ ! પૌરજનોને પ્રીછજો,
બ્રહ્માવર્તને વિસારશો મા.

ભરતઃ સુભટપતિ ! આર્યસેનાને મોખરે
સ્થાપજો સદા ઋત્વિજરાજોને.
ભરતરાજનો નહીં,
પણ મંડાયો છે આ તો આજે
આર્યત્વના દિગ્વિજયનો મહોત્સવ.
જયધ્વજ ! આ સર્વજેતા પુરુધ્વજ
સોંપું છું એથી અધિકો પાછો સોંપજો.
સિધાવો, પૃથ્વી જીતી પધારજો.

(સુભટપતિને રણધ્વજ સોંપે છે. મોખરે ઉદ્‌ગાતા ઋત્વિજરાજો, પછી પુરુધ્વજધારી સુભટપતિ, ને પાછળ મહારથીઓથી વિંટાયેલો થનગનતો અશ્વરાજ: એમ આર્યસેના દિગ્વિજય કાજે સંચરે છે. અનેક મહારથીઓએ **शंखान् दध्मौ पृथक् पृथक्** ત્હેમનો તુમુલ ધ્વનિ આભને વિડારતો આકાશની યે પેલી પાર વિચરે છે.)

યવની: સન્ધ્યા કાજે દેવગૃહનો માર્ગ
તો, મહારાજ! આ છે.

ભરત: મન્ત્રગૃહે, મન્ત્રીશ્વર!
પધારશોને બે ઘડીએક પછી?

અમાત્ય: આવું છું મહારાજ! છાયા પેઠે.

ભરત: નહીં-નહીં, મન્ત્રીશ્વર!
સુહૃદ ને સન્મિત્ર સમા,
દીર્ઘદૃષ્ટા ને હિતૈષી સમા પધારજો.
મન્ત્રીશ્વર તો, આર્યપિશુન!
મહારાજ્યનું બીજું મસ્તક છે.
(ભરતદેવ જાય છે.)

અમાત્ય: (પુરોહિતને)
દુષ્યન્ત મહારાજ મહાનુભાવ હતા,
પણ ભરતદેવ તો ભરતદેવ છે:
પૃથ્વી ને નૃલોકના ભર્તા—

પુરોહિત: કાં વિસ્મરો છો? મન્ત્રીશ્વર!

भरत इति लोकस्य भरणात्.

(આઘેથી ગાજતો આર્યસેનાનો શંખનાદ એ મહાવચનને વધાવી લે છે.)

—•—

પ્રવેશ બીજો:

ગન્ધવતીના સરિતકુંડ

(ગન્ધવતીના વિશાલ સરિતકુંડને ઉપકંઠે વૃક્ષમાલા ઝૂકી રહી છે, ને એ વૃક્ષમાલાની અટારીઓમાં થઇ આઘેથી ક્‌હ્યાંક ક્‌હ્યાંક મહાકાલેશ્વરનું મન્દિર ડોકિયાં કરે છે. જલમાં એક પાસ કમલવેલો પથરાયેલી છે. વચ્ચે વચ્ચે જલમાર્ગ છે, ને કમલો ઉપર ભમરા ગુંજારવ કરે છે. સન્ધ્યાની સન્ધિકા ખીલી રહી છે, ત્‌હાં માથે પલ્લવમાલાઓ ધારેલી, પુષ્પોનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત, બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીનાથની રાજકુમારિકા વસુન્ધરા ને સહિયરો આગળ પાછળ દોડતાં આવે છે.)

ચન્દ્રિકા: (મોખરે દોડતી વસુન્ધરાને હસતા હસતા,)
રાજકુમારિકાઓ આમ દોડતી હશે ?

માલતી: વાટ જોઈ ઉભા નથી કોઇ
કે દોડયે વ્હેલાં દર્શન દેશે.
પ્રારબ્ધ ઉઘડશે ત્‍હારે પામીશ.

વસુન્ધરા: હારો ત્‍હારે અવળાં બોલો છો.
તો શરત શે કીધી હતી
દોડવાની ત્‍હારે ?

માલતી: એ તો સન્ધ્યાકાલ પડી ગઇ
ને લડસડતે હંસપગલે
ત્હમે તો ધરતીને માપી માપી
ચાલતાં હતાં, માટે.
મોડું તો થયું છે,
ત્હારા જીવનમાં ને અત્ય્હારે ય તે.

ચન્દ્રિકા: ને હજી જલક્રીડા તો બાકી છે.

માલતી: ને વસુન્ધરા ! આ શરચાપનો
જલમાં ભાર લાગશે તો ?

વસુન્ધરા: કાલે તો ત્હને ત્ય્હારે
ત્હારા યૌવનનો યે ભાર લાગશે.

માલતી: કાલે શા માટે ? વસુન્ધરા !
ત્હને તો આજે યે લાગે છે
ત્હારા યૌવનનો ભાર.
તે વિના લડસડતી ચાલતી હતી ?

વસુન્ધરા: ત્હમને તો એકકે ય ન પાલવે:
ધીરૂં યે ન પાલવે,
ઉતાવળું યે ન પાલવે:
ભારે ન પાલવે, હળવું ન પાલવે:
તો પાલવશે શું ? ભાખશો ?

માલતી: કહું ? જીરવીશ કે ?

ચન્દ્રિકા: એ તો અંતરમાં રાજી થશે
ને જીભે ચ્હીડાશે.

માલતી: એણે તો સાંભળ્યો છે
યૌવનનો ટહુકાર,
તે દોડતી આવીને ઉભી અંહી.

વસુન્ધરા: અને ત્હમારા યૌવનના તો
સઘળા ઢોંગ હશે ત્ય્હારે?
કે ત્હમને યૌવન બોલાવતાં જ નથી?

સખીઓ: સાંભળો ને સ્હમજો, સહિયર!
આવ્યાં હવે રસનાં સોણલાં ત્હમને.

યૌવન બોલાવે આ વારઃ
સુણજો ઉરના એ ટહુકારઃ
સખી! સૌભાગ્ય તણા સત્કાર:
યૌવન બોલાવે આ વાર.
પવન તણી લહરી–લહરીમાં ઉડતા એ ઉચ્ચારઃ
દિશદિશ કંઇ કંઇ કહેણુ કહાવેઃ
અણબોલ્યા આમન્ત્રણ આવેઃ
રસની ઝાંઝરીના ઝણકાર
ભણે જો! ભવના જયજયકારઃ
યૌવન બોલાવે આ વાર.

વસુન્ધરા: સહુને ય બોલાવે છે
તે મ્હને યે આમન્ત્રે છે.
ત્હમને નહીં આવ્યાં હોય
યૌવનનાં એ આમન્ત્રણ?

(મ્હોં મચકોડી જલમાં પ્રવેશે છે.)

માલતી: આ તો મ્હાત કરે છે, બા !

ડગલે ને પગલે—
એ–એ ! બાણુચાપ ભીંજાશે.
એ બાણુચાપથી તો, વસુન્ધરા !
સાર્વભૌમને હરાવવા છે ને ?

વસુન્ધરા: હા સ્તો વળી, લેઃ

ચક્રવર્તી યે મનુષ્ય છે ને ?

માલતી: પૌરવનગરીનાં દળ ચ્હડયાં છેઃ

અવન્તીને, અવન્તીનાથને,
ને અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને,
જીતવાને કાજે, વસુન્ધરા !
એટલે વ્હેલાં આવ્યાં આજે
બાણુચાપ ધારી પૌરવદળને હરાવવાને.

ચન્દ્રિકા: ને કોઇક આગળ દોડયાં

કે ચક્રવર્તીનાં દર્શન થાય.

(વસુન્ધરા અનુત્તર સાંભળે છે, ને કમળો ઉઘાડી ઉઘાડી કેટલાક મંદીથી પૂરાયેલા ભમરાને ઉડાડી મૂકે છે.)

વસુન્ધરા: (સ્વગત)

કોને નિરખવા આવું ?
કીર્તિના જયધ્વજ સરિખડા
સકલ આર્યાવર્તમાં સંચરતા
યશકિરીટી ભરતદેવ તો
અવન્તીના અરિ થઇ આવ્યા છે.

આશાની અમરવેલ ઉચ્છેદાઈ જશે ?
દિલ દોડે છે એમનાં દર્શને,
પણ વાગે છે સંસારની ઠોકરો.

માલતી: (કંઇક સાભળી જઇને)

દિલ તો દિશાઓમાં દોડી દોડી
કચ્હારનું યે દર્શન કરે છે.
આંખોનાં પોપચાં તો જો !
પડે, ને ઉપડે, ને ફરફરે:
જાણે કમળની પાંખડીઓ ફરકી.

ચન્દ્રિકા: આંખો જૂવે છે આભમાં
ચક્રવર્તીનાં સ્વપ્નાં.
ને મદનચાપની પણછ ગૂંથવા
પોતે વીણે છે ભમરા.

માલતી: અલી વસુન્ધરે! ચક્રવર્તીને યે
બધાં બાણ વાગતાં હશે કે ?

(અનુત્તર વસુન્ધરા કમલ ખોલી ખોલી મહીંથી ભમરા જ ઉડાડે છે.)

ચન્દ્રિકા: કવચધારીને તો ન વાગે:
મુગટધારી તો ગુણગંભીર હોય ને ?
આપણ સમા આળપંપાળી
કે ઓછા જ તોફાની હોય છે એ ?

(વસુન્ધરા સહિયરોને પાણીની છાલકો મારે છે, ને અંગુલિનિર્દેશથી શિરછાયું આભ દાખવે છે. તે ન સ્હમજતી કે ન નિરખતી સહિયરો સ્હામી

જલછાલકો ઉછાળે છે. ઉજ્જયિનીની ફરતું આકાશમાં એક વિમાન ઉડતું હતું. તે ગન્ધવતીને સેંથે ઘડીક થંભ્યું હતું. તે વિમાન પછી ઉત્તર ભણી ઉડી ગયું. એ અદૃશ્ય થયે)

વસુન્ધરા: કાંઇક લાજો હવે જરા.
જલમાંના પડછાયા યે નહી જૂવો ?
આંખો મીંચીને સંચરશો સંસારમાં ?
ચક્રવર્તીનાં સ્વપ્નાં ન્હોતી જોતી,
ચક્રવર્તીનાં વિમાન નિરખતી હતી.
ત્હમારા બોલ એ ઝીલતા હતા,
ત્હમારી જલક્રીડા એ નિહાળતા હતા.

માલતી: અમારી કે ત્હારી જલક્રીડા ? વસુન્ધરા !

(આછી લજ્જાની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી, ઉગતું આછેરું સ્મિત વદને પાથરતી વસુન્ધરા ઉંચે કંઠે જલપગથાર ઉપરનું અન્તરિક્ષ નિહાળી રહે છે.)

ચન્દ્રિકા: પૂછું ત્ય્હારે ? સાચ્ચું બોલીશ ?

વસુન્ધરા: રસની રમતોમાં ત્હમે બોલો છો
એટલું સાચ્ચું બોલીશ.

ચન્દ્રિકા: તો ભરતદેવને કેમ વાંચ્છે છે તું ?

વસુન્ધરા: આંખો ઉઘડે તેટલી ઉઘાડો,
ભરતદેવનાં રૂપ જૂવો, ગુણ જૂવો,
પછી ઉત્તર ન મળે તો પૂછજો મ્હને.

માલતી: જુઠ્ઠી, નરાતાર જુઠ્ઠી.
રૂપાળા ને ગુણાળા
ક્ય્હાં ઓછા છે અવનીપડમાં ?

ચન્દ્રિકા: વસુન્ધરા ! સાચ્ચું નહીં જ કહે ને ? બા !

વસુન્ધરા: દિશદિશમાં કાન માંડો,
દિશદિશમાંથી ભરતદેવનાં કીર્તિગીત
લઇ લઇ અનિલરાજ આવે છે.
સુણ્યાં છે એ યશોગાન
એ જગતયશસ્વીનાં ?

માલતી: જુઠ્ઠી સહિયર જૂઠડાં શાં ભાખે ?
જગતકીર્તિ તે કય્હાં કોક જ છે ?

ચન્દ્રિકા: ત્હારે સાચ્ચું કહેવું નથી,
અમારે સાચ્ચું સાંભળવું સરજ્યું નથી.

વસુન્ધરા: સાચ્ચે સાચ્ચું કહું ? માનશો ?
ઘણી વેળા જગત
સાચ્ચાંને જ નથી માનતું.
ભરતદેવ છે પ્રેમદેવના કુમાર:
દુષ્યન્ત મહારાજ ને દેવી શકુન્તલાના.
એમનો દેહ છે પ્રેમનો સરજેલો.
એમની આંખોમાં પ્રેમ થનગને છે,
એમને વદનચન્દ્રે પ્રેમ હાસે છે,
એમના અંગોઅંગને હિન્ડોલે
પ્રેમ હીંચકા ખાય છે.
પુરુષ માત્ર પૃથ્વીના ઘડેલા છે,
ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડેલા છે.
નથી એ અનુપમ ને અદ્વિતીય ?
જગતભરમાં એક જ ને અનોખા ?

પ્રેમદેવના કુમાર ભરતદેવ તો
સાક્ષાત્ પ્રેમમૂર્તિ છે પૃથ્વી ઉપર.

ચન્દ્રિકા: હવે તો વધી બાઇ ! તું;
પ્રેમદેવના કુમારને તું વરીશ.

માલતી: ત્‍હારાં તો સ્વપ્નાં યે સાચાં પડે:
ભરતદેવ બ્રહ્માવર્તથી પધારે
ત્‍હારે દર્શને.

વસુન્ધરા: સૌના યે સ્વપ્નાં સાચાં પડજો;
ને જીવનમાં ઝીલજો એ સ્વપ્નાંઓનું સંગીત

સહિયર ! ઝીલજો રે સલૂણાં જીવનવનનાં સ્વપ્નાં.

પૃથ્વીના છેડાઓ જયંહી વિરમતા,
આભના પડદાઓ જયંહી લટકતા:
અદપડિયાળી આંખડી શાં ઉઘડતાં
જીવન કેરાં સ્વપ્ન ત્યાંહી ઝબકતાં:
જલ મંહીની છાંયડી શાં જગી જતાં
દેખાઇ-દેખાઇને ઉડી જતાં:

ઝબકની વીજ શાં રે જગતમાં ઝબકે ને ઉડી જાય:
જઉં હું ઝાલવા રે, કિરણ શાં ઝાલ્યાં એ ન ઝલાય:
કહેને, શાં હશે રે એ અદ્દભુત વિધિચિત્રો
મુજ તપનાં ?

સહિયર ! ઝીલજો રે સલૂણાં જીવનવનનાં સ્વપ્નાં.

(ગીત પૂરૂં થયે પરસ્પરને જલછાલકો છાંટતી સહિયરો જલકેલિમાં મચે છે. ગન્ધવતીના ઉપકંઠની અન્ધારી ઝાડીઓમાંથી આઠેક દસ્યુઓ જલતીરે ઉતરે છે.)

૧ લો દસ્યુ: ચક્રવર્તીની સેના તો ઓળંગી આવ્યા.

૨ જો દસ્યુ: સાંભળ્યું છે અવન્તીમાં પદ્મણી છે;
ગંગાદ્વારના નરમેધને લાયક.

૧ લો દસ્યુ: અઘોરનાથ ! આ પાણીમાં
કીયાં પોયણાં ખેલે છે ?

અઘોરનાથ: એ જ જોઉં છું કલ્હારનો.

(ઉંડી આંખે ઘડીક નિહાળી રહી, ઉત્સાહમાં આવીને)

એ જ અવન્તીનાથની રાજકન્યા,
એ જ પૃથ્વીશોભાવતી પદ્મણીઃ
આપણા નરમેધની વેદીએ
ગંગાદ્વારે વધાવવાનો એ બલિ.

૩ જો દસ્યુ: શિકાર સ્હામો આવ્યો,
ને થાક ઓછો કીધો આપણો.
શો રૂપરૂપનો છે અંબાર !

૧ લો દસ્યુ: કેવું જાણે સૂરજમુખી ફૂલ
આથમણું નિહાળી રહ્યું છે !

૨ જો દસ્યુ: આંગળીઓમાંથી તો જાણે
ફૂવારાની જલધારાઓ ઉડે છે !

અઘોરનાથ: એ જ અવન્તીનાથની પદ્મણી.
આપણે રૂપ નથી જોઈતું,
ગંગામૈયાને ગુણ જોઇએ છીએ.
ગંગા સાગરમાં ભળતી નથી;
અવળી વહે છે, છલકાય છે,
ગામ ફરતી જાળ માંડે છે,
સંઘના બાલકોને–માળને લઇ જાય છે.

મા નરમેધ માગે છે.
ગંગાદ્વારે નરમેધ યજ્ઞમાં તો.
સર્વગુણઘડી પદ્મણી જ જોઇએ.

(ચાર દસ્યુઓ પાણીમાં પ્રવેશે છે, ચાર કાંઠે રહે છે. અઘોરનાથ આડફાંટો ઉતરે છે.)

વસુન્ધરાઃ કરડયો હો, કરડયો, માલતી !
છૂટો કર્યો ત્હો યે કરડયો.

માલતીઃ લે, લેતી જાને હવે;
છોડવજે કાળા ભમરાઓને.

ચન્દ્રિકાઃ અવગુણિયા તો એવા હોયઃ
છોડવનારને જ કરડે.

વસુન્ધરાઃ કરડે–કરડે ત્હો યે
છોડવવા તો જોઇએ જ ને ?

માલતીઃ પણ આ જલસંચાર શેનો ?

(સહુ કાન માંડે છે, પાછળ જૂવે છે ને દસ્યુઓને નિજ ભણી આવતા નિહાળે છે.)

માલતીઃ પૌરવ યોધ હરણ કરવા આવે છે ?

વસુન્ધરાઃ હો તે હોઃ દુશ્મનના દેદાર છેઃ
સાવધાન ! ચાપ પર બાણ માંડો.

(સહિયરો સાવધાન થઈ ધનુષ્યબાણ સજે છે. બેએક સહિયરો ઉજ્જયિની ભણી ખબર પહોંચાડવા દોડી જાય છે.)

ચન્દ્રિકાઃ કોણ છે એ ? દસ્યુઓ ?
મહાકાળેશ્વરજીની છાયામાં યે
ક્રીડતી કુમારિકાઓને પજવશે ?

અઘોરનાથઃ અમે છીએ ગંગાદ્વારના દસ્યુઓ.

આ તો વ્હેળિયું છે,
મંહી પૂરતાં પાણી યે નથી.
ગંગાદ્વારના મહાજલપગથારમાં
જલક્રીડા ત્હમને કરાવીશું.

માલતી: લે, તું તો લેતો જા.

(માલતી બાણ મારે છે. અઘોરનાથ એ આવતાં બાણને હાથથી ઝાલી લે છે.)

અઘોરનાથ: એ તો આબાનું પાંદડું અમારે.

[જલમાં આગળ ધસે છે.]

એવી ફૂલધારાઓ મા વરસાવશો,
દસ્યુઓને નહીં વાગે એ.

વસુન્ધરા: લે ત્ય્હારે મહાકાળેશ્વરનું મૂર્છાસ્ત્ર.

(અઘોરનાથ મૂર્છા ખાઈ પાણીમાં પડે છે; ને બે દસ્યુઓ કરડાળીઆમા જલનાતરતા અઘોરને ઉપાડી ભાગી જાય છે. માલતીને એક દસ્યુએ તેડી લીધી હોય છે, સહુને ન્હાસતા નિહાળી માલતીને જલમાં પડતી મૂકી તે ન્હાસી જાય છે. એક દસ્યુ કમળવેલોમાં જલમાં મૂંઝવાઇ પડે છે, ને બીજો કાંઠે ચ્હડતાં ઠોકરાઇ જલતીરે પડે છે. અન્ધકારમૂર્તિઓ સમોવડા દસ્યુઓ અન્ધકારમાં અદૃશ્ય થાય છે, વિજેતા કુમારિકાઓ હર્ષભેર ધનુષ્યટંકાર કરે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો:

યુદ્ધસભા ને વ્યૂહમન્ત્રણા

(દિવસની સંગ્રામખેલનાથી પરવારેલા આર્ય યોધરાજોની યુદ્ધસભા સુભટપતિને શિબિરે વ્યૂહમન્ત્રણાને કાજે રાત્રીએ મળેલી છે. ધનુષ્યાસને સુભટપતિ વિરાજેલ છે અને જટામાં ફરતુ ચક્ર ધારેલ છે. એક બાજુ ગદાઓનો ઢગ અને બીજી બાજુ શરભાથાઓનો ગંજ ખડકેલાં છે. શિબિરને ફરતાં ધનુષ્યનાં તોરણ લટકે છે. રાત્રીનો શયનડંકો વાગે છે)

ઋત્વિજરાજ: સેનાનીઓનો શયનડંકો વાગે

ત્ય્હારે સુભટપતિના જાગરણ મંડાય.

या निशा सर्व भूतानां

तस्यां जागर्ति संयमी

સુભટપતિ: યોગીરાજ ને સેનાધીશ

એટલા સમાનધર્મી.

(યુદ્ધસભાને)

યોધરાજો ! મહાકાળેશ્વરને આરે હવેથી

સૈન્યઅશ્વો પાણી પીવા ન જાય.

પનિહારીઓનો એ પાણીઘાટ છે.

યોધરાજ: સાધુ વચન, સુભટપતિ !

ઉજ્જયિનીની પૌરાંગનાઓ
પુરનાં રસસીંચન ત્ય્હાં સંગ્રહે છે.
મહારથીઃ અવન્તીનાથે અશ્વરાજને બાંધ્યો
ત્ય્હારથી અંહી મોરચા માંડયા
એ ઠીક નથી કીધું આપણે
સુભટપતિઃ ત્ય્હારે ?
મહારથીઃ આપણે શિપ્રાનાં પાણી પીએ,
ને અવન્તીસેના સજ્જ થાય ?
વેળાનો એ સદુપયોગ નથી વીરનો.
વજ્રધન્વાઃ પ્રસંગના પાસા પડવા જ જોઇએ.
સુભટપતિઃ અસજ્જ શત્રુને વિદારવા.
આર્યોને એ ઘટે ?—
અવન્તીનાથે શકટવ્યૂહ આદર્યો છે.
મહારથીઃ સ્હામે અર્ધચન્દ્ર વ્યૂહ માંડી
ચન્દ્રશૃંગો વચ્ચે શકટને ઘેરશું કાલે.
ઋત્વિજરાજઃ પૌરવપુરના નિત્યદૂત કહે છે કે
પૌરવદેવ હિમાદ્રિમાળામાં પધાર્યા છે
સુભટપતિઃ ત્ય્હારે તો ધાર્યાથી વ્હેલા
પધારશે અંહી પૃથ્વીપાલ.
વજ્રધન્વાઃ પૌરવપતિનાં પધારતાં પ્હેલાં
અવન્તીના દુર્ગ પડવા જોઇએ.
ઋત્વિજરાજઃ આજાનબાહુ અવન્તીનાથ વિરંચીદેવે
ઘાસનો પૂળો નથી કંઇ;
પૌરવકેસરી સ્હામે નૃપશાર્દૂલ છે.

સુભટપતિ: આવંતાં બાણુ ઝીલે ને ગ્રીરે,
શૂરવીરોને એવાથી યુદ્ધ શોભે.
(એક ધનુર્ધર પ્રવેશીને)

ધનુર્ધર: મહારાજ ! સિન્ધુદેશથી દૂત આવ્યો છે,
ક્ષેમસન્દેશ લાવ્યો છે.

સુભટપતિ: આર્યકુલનું સદા ક્ષેમ જ છે.
પાઠવો અહીં યોધસભામાં

(ધનુર્ધર જાય છે. પળેક પછી સંકેલી ધજાવાળો સિન્ધુ દેશનો દૂત પ્રવેશે છે.)

દૂત: યોધરાજોનો જય હો !

સુભટપતિ: યોધરાજ ! સુરાષ્ટ્ર શું કરે છે ?
સિન્ધુ દેશની કથા પછી કહો.

દૂત: સોમનાથના યાત્રીસંઘને શાન્તિ છે.
સુરાષ્ટ્ર સંમત છે પૌરવનાથની તીર્થરક્ષાને.

મહારથી: સુરાષ્ટ્ર તીર્થરક્ષાથી અળગું નથી.
ઓષધીઓનો નાથ લોકપાલ સોમદેવ
સાગરતીરે ત્હાં વિરાજે છે.

વજ્રધન્વા: સોમતીર્થને સાગરની પાંગ બાંધી છે;
પૃથ્વી ત્હાં પાણીમાં સમાય છે.

સુભટપતિ: ભરતદેવનો પ્રથમ અશ્વમેધ યજ્ઞ
એટલે આર્યતીર્થોની તીર્થરક્ષા.
ધર્મપાલના શિવાય ધર્મરાજવીને
અન્ય ઉદ્દેશ નથી અશ્વયજ્ઞનો.

દૂત: સિન્ધુનદનાં મહાજલની પેઠે

અં. ૧, પ્ર. ૩, પા. ૪૨

સિન્ધુ દેશ હજી ઉછળે છે,
ભરતી ઉભરાય છે.

ઋત્વિજરાજ: જટાધારી જોગેશ્વર

ત્યહાં તો સેનાનાયક છે ને ?
કાર્તિકસ્વામીની વ્યૂહરચનાઓના પક્ષપાતી ?

દૂત: હા, જોગેશ્વરની શૃંગાળી જટાથી
સિન્ધુલોકને ભયકમ્પ છૂટે છે.
સેનાનીઓને માથે યે
જટાશૃંગ માંડયાં છે જોગેશ્વરે.

સુભટપતિ: જોગેશ્વર જીતશે સિન્ધુનાં જલને.

ઋત્વિજરાજ: ગાન્ધાર જીત્યો, ગર્ભાસિન્ધુ જીત્યો;
અમરનાથની યાત્રા કીધી,
હરદ્વારનાં હિમાલયદ્વાર ખોલ્યાં:
ગંગોત્રી-જમનોત્રી નિર્ભય કીધાં:
સુરાષ્ટ્રના સોમતીર્થની શાન્તિકથા છે:
બ્રહ્મપુત્રાના જલકોટના કાંગરા જીત્યા.
દક્ષિણે વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવન ભેદી
રેવાના રમણીય જલપ્રવાહમાં
મહારથીઓના રથના અશ્વરાજો
પાણી પીશે, ને થાક ઉતારશે.
કાળચાર વિચરે છે તે
સકલ આર્યદેશના આર્યનૃપાલ
યશસ્વામી ભરતદેવ થયા:

શિવાય સિન્ધુદેશ ને અવન્તીદેશ.
સામગાતા ! ગાશો
ભરતકુલનું એ મહાગાન ?

સામગાતા: માલિનીતીરથી ઋષિબાલકો આવ્યા છે,
ને ભરતકુલનું મહાગાન લાવ્યા છે.
ચોધરાજોની આજ્ઞા હોય તો ગાય.

સુભટપતિ: આર્યાવર્તની મહાકથાના યશોગાનથી
અધિક પ્રિય તો શું હોય આર્યસેનાનીઓને ?

સામગાતા ને ચાર ઋષિબાલકો: કોણ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !
ધન્ય જેહ ભણશે તુજ કીર્તિકથા, ભરતભૂમિ !
અવતારો ફરી પરમ જનની, અહો ભરતભૂમિ !
કોણ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !
પ્રાચીનો મંહી તું પ્રાચીન,
નવીનો મંહી તું નવીન:
યુગયુગથી સદાની યે સજીવન, હો ભરતભૂમિ !
ગાઓ—ગાઓ ગુણપૂજક ગરવાં નરનાર હો !
ગાઓ એહ અમ્મરનું અમર યશોગાન હો !
બ્રહ્મચારી ! સંન્યાસી ! ગૃહસ્થો ! વાનપ્રસ્થો !
ફરી વળી એક વેળ એહ યશોગાન હો !

વિશ્વ નિરખે, મહાકાલ હારે, અમરસંઘ કુતૂહલ કરે.
સાગર ! સનાતન શબ્દે,
માનવકુલ ! મન્ત્રોચ્ચારે,
ગિરિગહ્વર ! ઘોર ધ્વનિથી ગાઓ;
ગાઓ એ અનસ્તનું ધ્રુવતાન કીર્તિગાન હો !
ઋષિપુત્રો ! ક્ષત્રિયકુલ ! વૈશ્યવંશજ ! શૂદ્રદેવો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

(અવન્તીનાથનો એક દૂત પ્રવેશીને)

દૂતઃ આર્ય સુભટનાથ !
આ સારંગધનુષ્યને છેડે છે
અવન્તીનાથનો રાજઉત્તર.

વજ્રધન્વાઃ (ઉત્તરપત્રિકા છોડતાં છોડતાં)
શુભના શુકન છે એ.
સારંગખૂંદી પૃથ્વી પારવોને મળશે.

(ઉત્તર વાંચે છે.)

‘ અવન્તીનાથના બાણના શપથ.
અવન્તીનાં બાણચાપ
તીણાં ને તીખાં છે;
ચક્રધરોના મહાચક્ર ફરતી
વીજળી ઉડે છે, અડતાં દઝાડશે.
સંહાર થંભાવવા દ્વન્દ્વયુદ્ધ સ્વીકારશું.
ગંગાદ્વારના અન્ધારમુખા દસ્યુઓ પાછળ
અવન્તીકુમાર ચ્હડયા છેઃ
પાછા વળ્યે મુહૂર્ત માગજો.’

યોધરાજઃ તીખાં બાણચાપ તો ભાળ્યાં.
એ સન્ધ્યાએ, યાદ છે ને ?
અશ્વ નચાવતા અલબેલા અવન્તીયોધનો
ચક્ર છોડી કિરીટચ્છેદ કીધો હતો તે ?
શિપ્રાને સ્હામે આરે
ફરીથી દીઠો હોય એ સુભટરાજને
તો આ ધનુષ્ય ભાગી પડજો ભરરણમાં.

દૂતઃ એક ફૂલ વસન્ત નથી,
તેમ એક યોધરાજ અવન્તી નથી.
મધ્યદેશનો તો મહિમા કેવો ?
પ્રજાદેહનું એ નાભિચક્ર છે,
રાજ્યચક્રની એ ચક્રનાભિ છે.
મહાકાલેશ્વરનું છત્ર છે
એને શિરે સદા.

વજ્રધન્વાઃ દૂત ! ત્હારો દેહ પવિત્ર મનાય,
નહીં તો પ્રકાશત પૌરવપુત્રો.
પ્રજાદેહનું હૈયું તો છે પૌરવપુર.

સુભટપતિઃ અવન્તીના યોધરાજોને અનાદરશો મા.
દૂત ! અવન્તીકુમારીના દસ્યુજયને માટે
અવન્તીનાથને જઈ અભિવન્દન દેજો
આર્યોની સમસ્ત યોધસભાની વતી.
કહેજો, અવન્તી અમારે યુદ્ધયોગ્ય છે.

ઋત્વિજરાજ: સેનાધીશ ! ગદાયુદ્ધ માગો તો ?

મહારથીઃ આયુધખેલનો અખાડો માંડો તો ?

આર્ય સુભટોઃ સંગ્રામખેલનો અખાડો માંડો,
યોધરંગની લીલા આદરો.

સુભટપતિઃ દૂતદેવ ! અવન્તીનાથને કહેજો
આવતી પૂર્ણિમાની સ્હાંજે
મહાવિશાલ હેમવર્ણા તાડવનમાં
યોધરમણાનો અખાડો મંડાશેઃ
અવન્તીના સુભટરાજોને

આમન્ત્રણ છે આર્ય યોધરાજોનું.

દૂત: આપો તે યુદ્ધનું આમન્ત્રણ
સ્વીકારવા મ્હને રાજઆજ્ઞા છે.
અવન્તીના યોધરાજ પધારશે,
જંગ માંડશે, ને જીતશે.
(અવન્તીનાથનો દૂત જાય છે.)

સુભટપતિ: શો હતો એનો યે મધ્યાહ્ન !
એના આગલ્યા યુગમાં
સુભટોનો એ સૂર્ય હતો

મહારથી: (ઉઠતાં ઉઠતાં)
ત્ય્હારે કાલે અર્ધચન્દ્ર વ્યૂહ ?
(યોધસભા સહુ ઉઠે છે.)

વજ્રધન્વા: શિપ્રાનો જલપ્રવાહ રોકાશે તો ?

યોધરાજ: તો મહાકાલેશ્વરજીને
બીજી જલાધારી ચ્હડશે.

સુભટપતિ: શિબિરે શિબિરે રણસન્દેશ કહેજો.

સહુ સુભટો: પૌરવદેવનો જય !

(મધ્યરાત્રીનો રણડંકો વાગે છે. જય પોકારતા યોધરાજો નિજનિજને શિબિરે સિધાવે છે)

પ્રવેશ ચોથો:

માલિનીતીરનું તપોવન

(સઘન વૃક્ષઘટાઓમાં થઈને માલિનીનું પુણ્યસ્રોત વહે છે. કુંજો માંહી હરણો રમતાં હોય છે. વૃક્ષડાળેથી વેલીઓ અને વલ્કલો લટકે છે. પાછળ આઘે હિમાદ્રિમાલાનાં આછા શિખરો મેઘમાલા જેવાં ભાસે છે, ને યજ્ઞહુતારાનાં ધૂમ્રવાદળ ઉડતાં ઉંચે ચ્હડે છે ત્હેમાં ભળી જાય છે. શાન્તિ, પરમ શાન્તિ, હિમાલયની ખીણો માંહેની શાન્તિ, એ આશ્રમમનોહરતામાં પથરાયેલી છે.

ત્ય્હાં એક વેણીબદ્ધ વલ્કલધારિણી શાન્તિની મૂર્તિ સમી તપસ્વિની શકુન્તલા કુંજઘટાઓમાંથી પધારે છે.)

શકુન્તલા: એક આશાપાશે બાંધી જીવું છું;
મ્હારા ભરતનો યુવરાજ જોઉં.
ને એક આ તપોવન સ્મરણો સ્મરાવે છે;
ઘડીએ ને પલકે, પગલે ને ડગલે,
એ સ્મરણોમાં જીવું છું.
અરેરે ! લાંબાં આયુષ્ય
એટલે શું સ્નેહસૂનાં જીવન ?
शतं जीव शरदो वर्धमानः
એ આશીર્વાદમન્ત્રનો અર્થ શો ત્ય્હારે ?

અં. ૧, પ્ર. ૪, પા. ૪૮

(કંઠ ઢાળી પળેક હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. ઉત્કંઠ થઇ ને)

સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
સખીઓ યે ઉડી ગઇ !
પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
સંસારવનમાં નાચી-નચાવી,
કલાઓ કરી. આથમ્યો.
જીવનનાં વિધવિધરંગી પુષ્પો
ખીલ્યાં, કરમાયાં, ને ખરી પડયાં.
આ સૂકાયેલી વનજ્યોત્સ્ના સમી
હું યે ઝોલાં ખાંઉ છું
અદૃષ્ટની અનિલલહરીઓમાં.

(વળી વિચારીને મન વાળે છે.)

તપોવનમાં જીવન આદર્યું
તે તપોવનમાં જ પૂરૂં કરવાને.
આત્મન્ ! ત્‍હારે તો સદા યે
તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમાં.
તપોવનમાં ઉછરેલાંને બીજું શું હોય ?

(આસપાસ નિહાળીને)

મ્હારા પ્રેમની આ પુણ્યભૂમિ.
આંબાની આ રસઘટા નીચે
વનજ્યોત્સ્નાને આ માંડવડે,
પ્રિયતમનાં પ્રથમ દર્શન કીધાં હતાં.
પૃથ્વી પુષ્પપાથરી હતી,
પૌરવપતિને વૃક્ષો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતાં.

શો હતો ભવ્ય ને અલબેલડો
પુરુકુલપ્રદીપનો ત્હારે પુણ્યપ્રભાવ !
જાણે આભના યે થંભ.
સખીઓ અમે ફૂલછોડને જલ સીંચતી.
ઘટા પાછળથી સૌન્દર્યધન શા પધાર્યા
આખી યે આંખડી ભરી ઉભા,
ને સલૂણી પ્રેમની પ્રતિમા
હૃદય ભરીને પાડી.

(માલિનીતીર ભણી નિહાળી નિશ્વાસ મૂકી વિચારતન્દ્રામાં ચાલવા માંડે છે.)

એ યે એક યુગ હતો.
આજે ભરતને કાજે જીવું છું.
આ તપોવન તો બીજો બ્રહ્મલોક છે.

(પગથીમાં ઉપસી આવેલા વૃક્ષમૂલની પદકમલને ઠોકર વાગે છે.)

હા ! આયુષ્યની પગથીમાં ચાલતાં ચાલતાં યે
ઘણી ઘણી ખાધી પ્રારબ્ધની ઠોકરો.

(આગળ ચાલતાં અમરવેલીની લટકતી સેરમાં વલ્કલ ભરાય છે, એટલે ખચકીને)

કોનાં પુણ્યદર્શનને કાજ
આજે રોકે છે ? ઓ અમૃતવેલ !
નથી પૃથ્વીના પડ ઉપર હવે
એ પ્રિયતમનું પ્રેમમુખડું.

(કમલઆરે ઉભેલો માલિનીતીરનો નેતરઘેર્યો લતામંડપ નિહાળીને)

ધર્મારણ્યનાં પ્રાણીમાત્રની રસમાતા માલિની !

અ. ૧. પ્ર. ૪, પા. ૫૦

ત્હારાં દર્શન તો સદા યે સતાવે છે.
એ જલમાંથી કમલપત્ર વીણ્યું હતું,
એ લતામંડપમાંથી જ પ્રીતમને
પ્રેમપત્રિકા લખી હતી ને?

(હૃદયહેરો હવેળા પંપાળતી પંપાળતી)

ઓ સ્મરણો ! શાન્ત થાવ
હું ત્હમને ભૂલી નથી.
પણ ઉછળી ઉછળીને આવી,
નીર ભરી મેઘમાલા શાં પધારી,
અન્તર્વ્યોમ આવરી આવરીને,
કાં પજવો છો મ્હને એકાકિનીને?
મ્હારો સારસ ઉડી ગયો:
સંસારના સરોવરને તીર
એકલડી છું આ સારસી.
સ્મરણો ! સતાવો મા ઝાઝેરૂં.
ઉછળતા હૃદયોર્મિઓ ! શાન્ત થાવ.

સ્મરણ ! મા સતાવો, હું બ્હાવરી.

ચન્દ્રરંગ આજે પૂર્યા, કુંકુમચન્દન ભાલે કર્યાં;
ફૂલફૂલે ચોક ભર્યા:

જોવાં ને રોવાં, એહ જોવાં ને રોવાં:
અલબેલડાના પ્રેમરંગે મ્હોવાં,
વિલાસરંગે સ્હોવાં;

કીકી—કીકીમાંથી ભ્રમર છૂટે;
ડંખે, ને દાહ દે એ દિલને:

રોમ રોમ ફૂવારા ફૂટે,
ઝંખે ને શ્રાપ દે અનિલને:
સ્મરણ! મા સતાવો, હું મ્હાવરી.

(ઉભરો શમી ગયે સ્વસ્થ થઈને)

આ તપોવનને તીર તપ તપતી
ભરતદેવ! ત્હારે કાજે જીવું છું હવે, હો!

(પાછળ, આધે, માલિનીને તીર ભરતદેવ પધારે છે.)

ભરત: આ જ એ તપોવન.
આ એ પુણ્યસ્ત્રોત માલિનીનો આરો,
આ એ સુકુમાર હરિણોનાં યૂથ,
ને આ એ ધર્મચારિણોનું ધર્મારણ્ય.

(આશ્રમ ભણી ડગલાં ભરે છે. સ્હવારના આહ્નિકથી પરવારેલા કણ્વ ઋષિ ઉંચી ઘાસસળીઓમાંથી, વૃદ્ધ સિંહ સમોવડા, ઓચિન્તાના ઉઠી કુરુકુલતિલક ભરતદેવને સત્કારે છે.)

કણ્વ: મહારાજ દુષ્યન્ત રક્ષતા તપસ્વીઓને;
આજે પધાર્યા છો, રાજેન્દ્ર!
ધર્મારણ્યમાં ધર્મધેનુઓના પરિત્રાણાર્થે.
આયુષ્યમાન હો! જગજ્જેતા હો!
આમ એકાકી કેમ?

ભરત: આત્મવન્દના છે, પૂજ્ય વડિલ!
બાલકને શરમાવો કાં?
તપોવનોનાં રક્ષણ તો
તપસ્વીઓનાં તપ છે.

અં. ૧, પ્ર. ૪, પા. ૫૨

ધર્મારણ્યમાં ધર્મમૂર્તિઓનાં દર્શને આવ્યો છું.
ગોધસાથ તપોવનની બ્હાર છે.

શકુન્તલા: (જનાન્તિકે)
સ્વસ્થ થયેલા હૃદયસરોવરમાં
પાછો આ શો અણકલ્પ્યો સંચાર ?
ક્હાંના આવે છે આ અનિલ ?

(આસપાસ નિહાળે છે. ત્‍હાં સિંહનાદ સમોવડો ઋષિશબ્દ તપોવનમાં ગાજી ઉઠે છે.)

કણ્વ: અહો તપોવનવાસીઓ હો !
તપસ્વિની શકુન્તલાને કહો કે
તેના પુરુકુલનું સૌભાગ્ય
ને મહારાજ દુષ્યન્તના બાલાવતાર
ભરતદેવ તપોવનમાં પધાર્યા છે

(કણ્વશબ્દોચ્ચારે તપોવન ગાજી ઉઠે છે, અને ઘટા ઘટામાંથી તપોવનવાસીઓ માલિનીની કુંજમા ઉભરાય છે. ઋષિશબ્દે સચેત થઇને ને આઘે વૃક્ષઘટાઓમાંથી ભરતને આવતો નિહાળીને)

શકુન્તલા: (સ્વગત)
મ્હારી આંખની કીકી,
મ્હારા આયુષ્યનો આધાર,
આવ્યો–આવ્યો આજે
મ્હારો આશાનો મીઠો મહેરામણ.

(જડવત્ ઉભે છે. આશ્રમવાસીઓના પરિવાર સાથે કણ્વ સંગાથે ભરતદેવ માતા સમીપ પધારે છે.)

ભરત: માતા ! ચરણધૂલિ શીર્ષે સ્થાપું છું.

(તપસ્વિની શકુન્તલાને ચરણવન્દના કરે છે. માતાને હ્રુદયમાંથી ફૂવારા ફૂટે છે. ધાવણની સેરે પ્રગટે છે, હર્ષાશ્રુ ઉમરાઇ કડરોધ કરે છે.)

કણ્વ: (ચરણોમાં પડેલા ભરતદેવને દાખવીને)
શકુન્તલા ! આર્યાવર્તનું પ્રારબ્ધ
ત્હારા પગમાં પડ્યું છે.
ઉઠાડ, ઓ ભરતકુળની માતા !
ને ત્હારાં સમસ્ત તપોધનથી
પૌરવકુલપતિને આશિષ દે.

શકુન્તલા: (ભરતદેવને ઉઠાડી ડાબા કરની વેલ માથે સ્થાપી અને જમણા હસ્તની પાદડીમાં ભરતની ચીબુક ઝીલી, અનન્ય ભાવે મુખલક્ષ્મી અનિમિષ નિહાળી રહીને)
વત્સ ! આયુષ્યમાન્ થા,
પુણ્યમ્હોર્યો ને જયકિરીટી થા.
પૃથ્વી ત્હને વરશે.

(આંખમાંથી હર્ષાશ્રુનું જલસિંચન કરી માથે બન્ને હસ્તપાંખડીઓ સ્થાપી આશીર્વચન ઉચ્ચારે છે.)

કણ્વ: ભરતદેવની આણ વર્તે છે ત્ય્હાં
તપોવનમાં તો બ્રહ્મશાન્તિ જ છે.
બ્રહ્માવર્તમાં તો કુશળતા છે ને !

ભરત: વડિલોની યથાવત્ કૃપાવર્ષાથી
કલ્યાણના જ પાક ઉતરે છે બ્રહ્માવર્તમાં.
કશ્યપદેવના તપપ્રભાવથી
રક્ષાયેલો જ છે આ પુણ્યાશ્રમ તો.

કણ્વ: શો ચાલે છે પુણ્યસમારંભ હમણાં !

નદીના વ્હેણ પેઠે પ્રવૃત્તિનું સ્રોત પણ
સૂકાવા દેવું તો ન જ ઘટે.

ભરતઃ આપનાં ભાખેલાં ભવિષ્ય
સાચ્ચા પાડવા મથું છું.
મંડાયો છે મ્હારો પ્રથમ રાજ્યસૂય યજ્ઞ,
ને આવ્યો છું વડિલોના આશીર્વાદને કાજ.
ધર્મચારિણીઓની ધર્મપદધૂલિથી,
તપસ્વીઓના તપોજસૂથી,
ફરી વળી એક વેળા
પધારો ને પાવન કરો
પૌરવવંશની રાજનગરી.

કણ્વઃ વડિલોના આત્મા ઉચ્ચરે છે,
પૃથ્વીના પરીઘમાં ત્હારી આણ ફરશે.
પૃથ્વીમાં આર્યત્વનો પ્રસાર
આર્યનૃપાલનો એ આદ્યધર્મ.
પૌરવવંશના રાજમહાલયોમાં
સંચી રાખવાને કાજે જ નથી
વેદચતુષ્ઠયના મન્ત્રોચ્ચાર.

(એક ઋષિકુમારના કાનમાં કણ્વ ઋષિ કાંઇક કહે છે, ઋષિકુમાર આશ્રમ ભણી જાય છે.)

ભરત : કેટલાક પ્રદેશોમાં રાજઅશ્વ ફરી આવ્યો,
કેટલાકમાં ફરવા સંચર્યો છે.
સુભટપતિ જયધ્વજ સાથે છે,
ચાતુર્વેદી ઋત્વિજવરો સંગાથે છે.
માતુશ્રીના વૃદ્ધ મન્ત્રીશ્વર આર્યપિશુન

રાજનગરીમાં રાજસિંહાસનને રક્ષે છે.
વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવન વીંધવાં વા નહીં ?
એ બ્રહ્મમન્ત્ર આપે ઉચ્ચરવાનો છે.

કણ્વ: બ્રહ્માવર્તમાં બ્રહ્મસભા આમન્ત્રી
દીર્ઘદ્રષ્ટાઓને એ બ્રહ્મપ્રશ્ન પૂછીશું.
વિકટ છે વીંધવા એ મહાવન.
એ મહાનદ ને એ ગિરિમાલાઓના
ચચ્ચાર છે ગહન અન્તરાયો
ઉત્તર ને દક્ષિણની વચ્ચે.
ને ભરતદેવ! ત્હારો ઘોડીલો!
પૃથ્વીવિજેતાનો એ રાજઅશ્વ છે:
પણ એથી યે અધિક છે એ.
દિશદિશમાં સંચરતું
એ છે આર્યત્વનું સિંહાસન.
પુરુવંશનો માત્ર એ દિગ્વિજય નથી:
આર્યકુલનો–આર્યત્વનો એ દિગ્વિજય છે.
રાજવત્સ! દિશદિશમાં ત્હારો જય છે.

શકુન્તલા: મહોજસ પુરુવંશને યે
ભરતદેવ! ત્હેં ઉજ્જવળો કીધો.

કણ્વ: ઋષિપુત્રો! ગાઓ ભારતનું મહાગાન:
ભારૂંડ સામના ભવ્ય ગાન સરિખડું.
ગંગાયમુનાના સંગમતીર્થ સમું
આંખ સન્મુખ એ રાખીને

અં. ૧, પ્ર. ૪, પા. ૫૬

આયુષ્યને તીર્થમાર્ગે રાજવીઓ સંચરશે.
રાજર્ષિઓનો એ રાજમાર્ગ છે, ભરતદેવ!
આર્યાવર્તનો ઈતિહાસ પમરે છે એમાં,
ભૂત ને ભવિષ્યનો.

ઋષિકુમારો: મહાભારત! ગાંડીવટંકારે,
સૂર્યવંશ! નિજ રામગૌરવે,
કપિલવસ્તુ! સિદ્ધાર્થ તણા
ભીષણ ભવસંન્યાસે:

ભૂગોલ ભરી, ખગોલ જગાડી, સિંહનાદથી
ગાઓ એહ વિક્રમ, ઉજ્જયિની!
ગાઓ એહ વીરત્વ, ચિતોડ!
ગાઓ–ગાઓ એ અધૂરા
પુનરુદ્ધાર, શિવાજી!

ગાઓ ધર્મનાં ઐક્ય, નાનક!
ગાઓ એ ઈશ્ભાવ, ચૈતન્ય!
રામરાજ્ય, ધર્મરાજ્ય; અશોકમહાત્મ્ય,
અકબરઔદાર્ય,

ગાઓ સહુ એ ઓજસ–વર્ચસ્,
એ પ્રતાપ, એ જાહોજલાલી;
ભૂગોળ ભરી, ખગોલ જગાડી, મેઘનાદથી
ગાઓ એ વિધાત્રીનાં વિધાન, કુરુક્ષેત્ર હો!

(ગયેલ ઋષિકુમાર દિવ્ય શસ્ત્રકવચ લઇને આવે છે.)

તમસ ને રજસ્ મંહીની ચિરંજીવ સાત્ત્વિકતા:
મૃત્યુની ચિતાચિતાવસી નિત્યસંજીવનતાઃ
ગાઓ–ગાઓ આર્યકુલનું સનાતન આર્યત્વ હો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

કુણ્વઃ ત્હમારૂં જ છે ને ત્હમે લ્યો.
દુષ્યન્ત મહારાજ ઈન્દ્રસહાયાર્થે સંચર્યા'તા
ત્ય્હારે એ સ્વર્ગસહાયકને શિરે
અમરનાથે ધરાવી હતી મન્દારમાલા.
એ પૃથ્વીપાલ પૃથ્વીમાં ઉતર્યે
મરીચાશ્રમમાં ભગવાન મરીચદેવે,
મંહી અપરાજીત રાખડી ગૂંથીને
એ મન્દારમાલાનાં કીધાં'તાં
આ અજીત શસ્ત્રકવચ.
તપસ્વિની શકુન્તલા આ તપોવનમાં
નિત્યશઃ પૂજે છે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં
નાથનાં એ અસ્ત્રશસ્ત્રને.
પુત્ર તે જ પિતા છેઃ
તો ધરો હવે પિતાનાં એ શસ્ત્રકવચ,
ને ધરીત્રીમાં સ્થાપો ધર્મ.

(કણ્વઋષિ અને ઋષિકુમારો ભરતદેવને દિવ્ય શસ્ત્રકવચ ધરાવે છે.)

શકુન્તલાઃ ઉતરજો ત્હારાં આળપંપાળ.
વત્સ ! હવે કીયે પુણ્યમુહૂર્તે
મહેલલક્ષ્મીથી શોભશે ત્હારા મહેલ ?
આર્યકુલની મહારાણીશ્રીની

પુણ્યજ્યોતથી ક્‌યહારે એ ઝળહળશે ?

ભરત: માતા ! મ્હારૂં વ્રત છે,
દિગ્વિજય પહેલાં ન પરણવું.
મ્હારા પ્રેમનું સ્થાન
આજે મ્હારે આર્યકુલ એક જ છે.

કુણ્વ: શકુન્તલા ! અકારણ છે આ ત્હારી ચિન્તા.
ભરતકુલની અમરવેલ
ભવિષ્યકાલના છેડા સૂધી
પાંગરશે ને પ્રસરશે.
દિશાઓ યે એને તો ન્હાની પડશે.

શકુન્તલા: મ્હારા ભરત કાજે સૌન્દર્યલક્ષ્મી શોધવા
દેવાંગનાઓ પાઠવીશ અવનીતલમાં:
પછી એ સ્વયંવર આદરશે.

ભરત: વડિલોની રજા છે હવે ?
સમરાંગણ વાટ જૂવે છે.
ક્‌યહારે પાવન કરશો પાટનગરીને ?

કુણ્વ: આદર છે તો આવીશું જ ને.

શકુન્તલા: ક્‌યહાં આઘેરા છે
રાજસૂય યજ્ઞનો મહોત્સવ ?

કુણ્વ: (બલ્લદેવ જવા માંડે છે એટલે)

અં. ૧, પ્ર. ૪, પા. ૫૯

શકુન્તલા પૌરવપુરે પધાર્યાની પૂર્વસ્મૃતિ,
એક યુગ ઉગીને ઉતર્યે,
અધિક કલ્યાણકારી મુહૂર્તે આજ,
સ્મરણદેશે, ભરતદેવ !
ફરીથી ખડી થાય છે.

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ;
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं, सर्वैरनुज्ञायताम्.

આશ્રમવાસીઓ ! આશીર્વાદ દ્યો
શકુન્તલાના એ પુત્રદેવ
ધર્મારણ્યનાં વન વેલી ને ઋષિકુમારો !
ભરતદેવને વિદાય દ્યો.
દેવોનાં જયદુંદુભિ વાગો દિગન્તમાં.
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः
સિધાવો, ભરતદેવ !
પૃથ્વીને પરણીને પાળજો.

(ભરતદેવ ચાલવા માંડે છે ત્યહાં આકાશમાં દેવોનાં જયદુંદુભિ વાગે છે, ને આભમાંથી ધનુષ્યબાણ ઉતરે છે. ઋષિકુમાર તે લઇ શકુન્તલાને આપે છે.)

અં. ૧, પ્ર, ૪, પા. ૧૦

શકુન્તલા: ધારણ કર આ દેવધનુષ્ય;

ને જીતજે માનવજાતિને, ભરતવત્સ !

(ભરતને દેવધનુષ્ય ધરાવે છે. ફરી એક વેળા કણ્વદેવના આશીર્વાદ પામી, માતાની ચરણવન્દના કરી ભરતદેવ તપોવનમાંથી સિધાવે છે. ઊર્ધ્વ હસ્તે આશીર્વાદ દેતા આશ્રમવાસીઓ સ્નેહભીની આંખે પાછળ નિહાળતા તપોવનમાં ઊભા રહે છે.)

રાજર્ષિ ભરત

અંક બીજો

પ્રવેશ પહેલો

ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવન

(વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરની વચ્ચે અવન્તીનાથના વનમહેલ ઉપર પાછલી રાતના પડછાયા પથરાયેલા છે. સરોવરજલની ઝીણી ઝીણી લહરીઓ આવી આવીને એ ચન્દ્રમહેલનાં પગથિયાં ધૂવે છે. મહેલ ફરતું સુરમણીય ઉદ્યાન છે, ને ઉદ્યાન ફરતો સરોવરપગથાર છે. સરોવર ફરતો ગાઢ ઉપવનનો કોટ છે, નેએ ઉપવનલક્ષ્મી આઘે આઘે ઘેરાં ઘેરાં થતાં વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવનોની વનલક્ષ્મીમાં સંગમ પામે છે. બધું ચમચમાકાર ને સૂનું હોય છે.

થોડીક વારે પગલાં પે ન વાગે તેમ, પણ વરલગામિની, વસુન્ધરા કમલશણગારોથી શણગારાયેલી, ચકોરી શાં નયનો દિશદિશમાં ઉડાડતી, છાનું છાનું બધે જોતી, ને દિશદિશમાં કંઇક શોધતી જેવી આવે છે.)

વસુન્ધરા: કોઈ જડતું નથી: સખીઓ સન્તાઈ ગઇ.
સખીઓની પેઠે પૌરવપતિ યે
સન્તાકુકડી રમે છે.

(હૃદયદેરો ઢળેલો પાલવ ઉઘાડી અંદર હૃદયલાગે નિહાળતી નિહાળતી)

અં., ૨ પ્ર. ૧, પા. ૬૪

તહમે યે સન્તાઈ ગયા
નાથ! હૃદયકુંજમાં.
જીવનમાં ક્યહારે જડશો હવે?

(એક વૃક્ષરાજની પલ્લવઘટામાં લપાઈ હતી ત્યહાંથી ચન્દ્રિકા ઉતરે છે.)

ચન્દ્રિકા: નાથને શોધ છો દાવમાં,
કે સખીઓને? વસુન્ધરા!
ઉપવનમાં શોધે છે કે હૈયામાં?
આ ત્હારા દાવ દેવાના ઢગ કે?

(વેલ્લીપલ્લવને હિન્ડોળે સન્તાયેલી હતી તે માલતી બહાર આવે છે.)

માલતી: દાવ દેતાં સહિયરને ભૂલી
સ્વપ્નચગડોળે ચ્હડે ત્હેને તો ને
એ દાવની શિક્ષા છે રમતમાં.

(વૃક્ષોના થડ પાછળથી સખીઓ ડોકિયા કરે છે.)

વસુન્ધરા: આયુષ્યકમલની સોળ પાંખડીઓ શાં
આપણાં સોળસોળ વર્ષો
એળે ગયાં ત્ય્હારે તો.
એ શિક્ષાએ તો સોંઘાં પડશે
પ્રીતમનાં સંભારણાં ને સ્વપ્નાં.

(કંઠમાં કુંકુંમકેસરની ઝોળીઓ લટકાવેલી વૃક્ષમાળા પાછળથી ડોકિયાં કરતી સખીઓ આવી વસુન્ધરાને ઘેરી વળે છે.)

ચન્દ્રિકા: એને જગાડો સ્વપ્નાંમાંથી.
આજે ગૌરીપૂજાનું જાગરણ છે ને ?

માલતી: મારો મોગરાની કળીઓનો માર.
સખીઓને ભૂલી ઉંઘે છે,
ને સ્વપ્નાં જૂવે છે સંસારનાં.

(ફૂલછાબડીઓમાંથી મોગરાની કળીઓ કહાડી વસુન્ધરાને ઘેરી લઇને સખીઓ બાહ્યદેરો કપોલપ્રાન્તે વદનપટે વક્ષસ્થલે ને દેહમૂર્તિને એ વણુખીલી કળીઓ મારે છે.)

વસુન્ધરા: મા મારો, સખીજન ! મા મારો
પુષ્પધન્વાનાં એ પુષ્પબાણ:
પ્રાણને ચારણી શાં શારી
ઉરનાં અમૃતને ઢોળી નાંખશે.

સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણ
ભલી હો ! મારો મા મુજને:
અન્તર્ઝાળ જલાવી ન શમવ્યે

(એક સખીને સમ્બોધીને)

શાપ થશે તુજને:

(બીજી સખીને સમ્બોધીને)

અલી ઓ ! શાપ થશે તુજને:
સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણ વિ.

ચન્દ્રિકા: અમે પુષ્પના પરિમલે વધાવિયે ત્હને:

વસુન્ધરા: નહીં: રસના એ દીપથી જલાવો કાં મ્હને:

માલતી: ત્હારા અંગથી અનંગના ફૂવારા ફોડિયે:
ત્હારાં આંખ વદન હૃદયમાંથી કિરણ ખોલિયે.

વસુન્ધરા: અહો ! ઉરનાં અમીઝરણ ધૂળમાં ન ઢોળિયે.
ભલી હો ! મારો મા મુજને.
અન્તર્ઝાળ જલાવી ન શમવ્યે

(એક સખીને સમ્બોધીને)

શાપ થશે તુજને:

(બીજી સખીને સમ્બોધીને)

અલી ઓ ! શાપ થશે તુજને:
સખીજન ! ફૂલફૂલનાં એ બાણ વિ.

ચન્દ્રિકા: ન ઉતાર્યાં હો, વસુન્ધરા ! ત્હેં
એ સ્વપ્નાંની તન્દ્રાનાં ઓઢણાં.

(સખીઓ કળીઓ માર્યે જ રાખે છે.)

વસુન્ધરા: (નમીને હસતી, ને હસી હસીને હસ્તાંજલિમાં મુખચન્દ્રને બચાવતી બચાવતી)

કોઈ યે જાગ્યું છે કહી
જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાંથી,
કે મ્હને જ જગાડશો એકને ?
કહું ? દિલમાં ગલીપચી કરે છે
આ ત્હમારો મોગરાની કળીઓનો માર તો.

(વનમાંથી એક હાથી સરોવરજલમાં આવે છે. પૂર્વમાં પ્હરોડ પ્રગટવા માંડે છે.)

આજના ગૌરી ઉત્સવ પછી તો–

ચન્દ્રિકા: આજનો ગૌરીઉત્સવ ઉજવ્યા પછી
દિલવાસીના દિદાર કરજો;
મનના મનોરથની મૂર્તિ જોજો.

માલતી: એ જોવા, લે, પોપચું ઉઘાડું.

(આંખ ઉપર તાકીને કળી મારે છે.)

વસુન્ધરા: (આંખડલીને પંપાળતી પંપાળતી)
એ પોપચાં તો ક્ય્હારનાં યે ઉઘડયાં,
મ્હારાં ને ત્હમારાં ય તે.

ચન્દ્રિકા: હા, બા ! ત્હારાં રસપોપચાં ઉઘડયાં:
વસન્તપંચમીની વરધો દીઠી;
સ્વયંવરનાં આમન્ત્રણની લગ્નપત્રિકા
દેશદેશના રાજમહેલોમાં સંચરી ગઈ.
પણ ખટ માસ એ શે વીતશે ?

માલતી: આ અળવીતરાં રહેવા દ્યો હવે.
રજની ઉડી ઉડી જાય છે,
અણુપડછન્દ પગલે સરી સરી જાય છે.
બારે માસે આવશે પાછી
આ ઉત્સવદિનની રજની.
ને વસુન્ધરા ત્ય્હારે ક્ય્હાં યે હશે,
સંસારના આ વનમાં કે પેલા વનમાં ?

(માલતી સખીઓને વારે છે. પાછળ સરોવરજલમાં હાથીઓનાં નૃત્ય જામે છે)

વસુન્ધરા તે ત્હારે રાસ ઝીલવો છે ને?
ચન્દ્રિકા: ત્હારી પાસે રાસ ઝીલાવવો છે.
વસુન્ધરા: ઝીલજો ત્હારે તો વ્હેલાં વ્હેલાં.
માલતી: નહીં ગાઓ ત્હો યે ગવરાવશું
ત્હમારો મનના મનોહરનો એ રાસ.
વસુન્ધરા: તો ઝીલો, ને સંભારજો સહુ
નિજનિજના મનના મનોહરને.

(ચન્દ્રકિરણ સમી સખીઓ રાસચન્દ્રમાં ગોઠવાય છે. વનવન ભેદતા કંઠથી વસુન્ધરા રાસ ઉપાડે છે.)

મનનો હરનાર મનોહર એ,
હું ક્ય્હાં શોધું મનનો હરનાર મનોહર એ?
સખિ! કઈ કુંજે મનનો હરનાર મનોહર એ?

જીવનનીર મ્હારાં ઘેરાં ઘેરાં વ્હેનારાં,
જલકેરે કાંઠડે ઉભો એ;
વાટ ભરીને ઉંડો પડછાયો પાડયો રૂડો,
હૈયે તો હેતથી ઝીલ્યો એ:
કયમ જાય ઘડી યે ભૂલ્યો એ?
મનથી વરી છું વ્હાલમો એ:
હું ક્ય્હાં શોધું મનનો હરનાર મનોહર એ?
સખિ! કઇ કુંજે મનનો હરનાર મનોહર એ?
મનનો હરનાર વિ.

(સરોવર જલમાં હાથીઓ ને હાથિણીઓ શૂંઢ ભરી ભરી અન્યોન્ય ઉપર ઢોળી ઢોળી જલક્રીડા કરે છે.)

ભરતદેવ: (જનાન્તિકે, પ્રવેશીને)

વિન્ધ્યાટવિમાં આર્ય સુભટો
હાથીઓના શિકારે ન્હડયા છે.
ચન્દ્રાનન સરોવરમાં કરિપરિવાર
જલક્રીડા કરે છે નિત્યનિત્યે,
એ જાણી આ સરોવરે આવ્યા છે.
મૃગને જેમ મૃગઘંટરમાળ દોરે,
તેમ આ ગીતશબ્દે મ્હને તો દોર્યો.
અન્ધારામાં ને અન્ધારામાં આઘે ઉતર્યો છું.

(આર્ય સુભટો ચન્દ્રાનન સરોવરને તીરે ઉતરે છે. મ્હોટાં જાળ ને પાશ, મ્હોટા અંકુશો, મહાગદાઓ, તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળો, મહામુદગરોથી શસ્ત્રસજ્જ હોય છે. હાથીઓ ને હાથિણીઓનાં જૂથ તો જલક્રીડામાં મચેલાં છે. જલવીરર્યા ને જલમા ઉતરીને યોધરાજો શિકાર માંડે છે.)

મહાધન્વા: (એક મહાપાશ છોડી એક હાથીની શૂંઢ બાંધીને)

કદળીના થડની પેઠે
એક મહાપાશે શૂંઢને બાંધી લીધી.

યોધરાજ: (નાગપાશ શું મહાજાળનું અસ્ત્ર છોડીને)

મહાજાળથી એ હાથિણીના પગ સાંકળ્યા:
યજ્ઞના વેદીથંભોને જાણે
વનલતાઓએ વીંટી લીધા.

સુભટપતિ: મહારાજ ભરતદેવ તો ઉચ્ચર્યા કે
શિશુત્વમાં સિંહબાલના દાંત ગણ્યા,
કિશોરપદે સર્વદમન બિરદ સાંપડ્યું,

હવે સર્વપાલ–લોકપાલના બિરદથી શોભશે:
એમ કહી સંચર્યા મહાવનમાં.
મહારાજ કહેતા ગયા છે કે
હાથીઓનો શિકાર એટલે
મારવાના નહીં, પણ પકડવાના.

મહારથી: તાડપત્રના વીંઝણા સરિખડા કાનને
આ અંકુશથી કુંણા કરૂં છું.

(કદમ્બના ઉપસેલા ફૂલ સમી કાંટાફૂટી ગદા ઉગામી સુભટપતિ સરોવલજલમા ઉતરે છે. એક ગજરાજના વાળેલા દક્ષિણ પગ ઉપર વામ પાય માડી, ડાબે હાથે જમણો કાન ઝાલી ગદા મારી ગજરાજનાં મદનાં મોતી ઝરતા કરે છે. બેચાર યોધરાજ હાથીઓના દન્તશૂલ ઝાલી સ્કન્ધે ચ્હડી સરોવરજલમાંથી પાળે હાકી લાવે છે. ચીસેચીસ પાડી હાથીઓ ચોગમ દોડાદોડ માડે છે. પોઢેલાં વિન્ધ્યાટવિનાં મહાવન એ ભવભીષણ ક્રોધગર્જનાઓના ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિથી ગાજી ઉઠે છે. ઉછળતાં જલમોજાંઓ સરોવરપાળે આવી અથડાય છે.

આ ઓચિન્તાના કોલાહલથી સુન્દરીસંઘ વિસ્મયચકિત થાય છે. પ્રસંગ ન સમજાતાં સરોવરપાળ ભણી દોડે છે.)

વસુન્ધરા: અવન્તીનાથની સરોવરકુંજોને
પજવનારાઓ કોણ છે એ?
મહાધન્વા વિરંચીદેવના મહાવનમાં
પ્રાણીઓના જલવિહારે નિર્ભર્ય નથી શું?
હસ્તીજૂથની પ્રાતઃક્રીડાને પજવ્યે
પજવનારની પ્રેમક્રીડાને શાપ લાગશે.

ભરત: (વૃક્ષઘટા નીચે અદૃશ્ય હતા ત્‍હાંથી સ્વગત)
આ તો વિન્ધાટવિની મહાદેવી !
વીરતાની જ જાણે પ્રતિમા !
સોનેરી વાદળીઓમાંથી જાણે
કોપકમ્પી ઈન્દ્રાણી મહાવર્ષા વર્ષે છે !
(પ્રત્યક્ષ થઇને)
સુન્દરી ! અપરાધી છીએ,
હું અને મ્હારો પરિવાર.
(આર્ય સુભટોને)
ચોધરાજો ! મા ઉથાપશો
સૌન્દર્યરાણીજીની એકકે યે આજ્ઞા.
સૌન્દર્યની જલક્રીડાની કુંજોમાં
અણુતેડયા અતિથિ છીએ આપણે.

(ભરતદેવને નિરખી આશ્ચર્યચકિત દર્શનમુગ્ધ વાચાબન્ધ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે, ખંચાઇ ઉભે છે, અને મહાવનના લક્ષ્મીપગથાર નિહાળી રહે છે.)

ભરત: (વસુન્ધરા અનુત્તર રહે સખીવૃન્દને)
સિંહવાહિની જગદીશ્વરી સરિખડાં,
સૌન્દર્ય ને વીરત્વની મૂર્તિ,
દુર્ગાના અવતાર કોણ છે એ ?
ચન્દ્રિકા: એ તો છે કો પુણ્યશાળીનું સૌભાગ્ય,
અવન્તીનાથની રાજકુમારી વસુન્ધરા.
આ એમનું ચન્દ્રાનન સરોવર,
ને પેલો એમનો ચન્દ્રમહેલ.
. . . . .

અ. ૨. પ્ર. ૧, પા. ૭૨

માલતી: કુમારિકાઓના રાજમહેલના ઉપવનમાં
રાત્રીભાગમા આવનાર આપ કોણ ?
અન્તઃકરણે યે જરી ન અવરોધ્યા ?

ભરત: પૌરવપુત્ર હું ભરતરાજ:
અવન્તીની પટ્ટરાણીનાં પુણ્યદર્શને
કૃતાર્થ થયો આજે.

(સખીઓ વધુ આશ્ચર્યચકિત થાય છે. ચન્દ્રિકા ને માલતી પરસ્પર નેત્રપલ્લવી માડે છે.)

આર્ય સુભટોની ભૂલ થઇ છે.
તપોવનમાં મૃગીની મૃગયા ન હોય,
તેમ કુમારિકાઓનાં ઉપવનમાં
જલક્રીડતા હાથીઓના શિકારે ન હોય.
શિપ્રાને સ્હામે તીર
આર્યોનાં શિબિર છે, દીઠાં હશે.

દેવપરવને કારણે હમણાં
બે દિવસનો યુદ્ધવિરામ છે;
હાથી શા મ્હારા આર્ય સુભટો
વિન્ધ્યાટવિના મહાવનમાં
હાથીઓના શિકારે ચ્હડયા છે.
અજાણ્યે ભૂલ થઇ છે યોધરાઓની:
સુન્દરતાના ઉપવનમાં
આવા ભવભેદુ કોલાહલ ન હોય.
ક્ષમા કરશો ત્હમારાં રાજકુમારી ?

(સૂર્યનારાયણનાં કિરણોમાં હેમમુર્તિઓ ઓગળી જાય તેમ સખી-સંઘના મદ ઢળી પડે છે. સહુ ચિત્રવત્ નિઃશબ્દ રહે છે. અન્તે લજ્જાતી-શરમાતી ચન્દ્રિકા આગળ આવે છે)

ચન્દ્રિકા: ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્.

વીરત્વભૂષણ યશધ્વજી આપ શા
ચક્રવર્તીએ ક્ષમા તો વિસ્તારવાની
કે અમારી અડપલી સહિયરે
વીરોની મહામૃગયામાં વિઘ્ન પાડયાં.

ભરત: અવન્તીનાથની રાજકુમારિકાને કહેજો
આર્યકુલનાં પૂજ્ય ને વન્દનીય છે તે,
આર્ય યોધરાજોથી નિર્ભય રહે.
આર્યોમાં રાહુઓ છે નહીં,
અને હવે કદી યે રાહુનાં ગ્રહણ
ચન્દ્રાનન સરોવરે આવશે યે નહીં.

(સુભટોને)

યોધરાજો! વિન્ધ્યાટવિ વિશાલ છેઃ
ચાલો વીરભદ્રો! બીજા મહાવનમાં
આપણી વનરમણાને કાજ.

(જતાં જતાં સ્વગત)

ત્હારે લોકવન્દતી જુઠી નથી.
કીર્તિકથામાં સાંભળ્યાં હતાં
ત્હેવાં જ દીઠા સૌન્દર્ય ને વીરત્વ:
આર્યકુલના સામ્રાજ્ઞીપદને શોભતાં.

(હૃદયે હાથ પંપાળીને)

—પણ સાવધાન! ભરતરાજ! સાવધાન!
સંયમરશ્મીઓ! સાવધાન

અં. ૨, પ્ર, ૧, પા. ૭૪

પ્રેમનાં પ્રથમ દર્શન.

આર્યત્વના દિગ્વિજયના મહોત્સવ પછી જ
માંડવાનો છે હ્રદયનો પ્રેમવિજયોત્સવ..

(સુભટપરિવારની પાછળ પાછળ જાય છે. પ્રાતઃકાલનું પ્રગટતું પુણ્યતેજ જતા ભરતદેવ ઉપર વર્ષે છે.)

વસુન્ધરાઃ (ચમકીને)
ગયા ?

ચન્દ્રિકાઃ ગયા; હા, ભરતદેવ ગયાઃ
ને હૈયાના પીંજરમાં પૂરી
ત્હેને યે હરતા ગયા.

માલતીઃ વસુન્ધરા ! ભૂલી પડી જીવનપથમાં,
ને દિલના પીંજરમાં પૂરાણી તું.

સખીઓઃ દિલના પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણીઃ
મનની મનાઈ ત્ય્હાં મહારાણી, પ્રેમની પંખાણી.

માપી લીધો પ્રેમસિન્ધુ એક અંજલિએ,
માપી લીધો મહાસિન્ધુ એમ એક મીટે;
પછી આવરીને આંખડી ઉભી રહી, સખિ !
પછી ઢાળી દ્રગપાંખડી ઢળી રહી, સખિ !
દિલના પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી.

આત્મડાળે બેઠી જોતી આકાશમાં,
જીવનવનમાં ઉડન્તી જે ઉલ્લાસમાં,
હવે પંખિણી પૂરાણી પીંજરપાશમાંઃ
રસનાં ફૂલડાંની સુવાસમાં,
અણદીઠાં અમૃતની આશમાંઃ
દિલનાં પીંજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી.

ચન્દ્રિકા: ગૌરીપૂજાના આજ જાગરણમહોત્સવે
દિલના દેવના દર્શન થયાં ત્હને.

માલતી: પણ દિલના દેવે દર્શન દીધાં
ત્ય્હારે તો દેવ શું બોલો યે નહીં ?

વસુન્ધરા: દેવનાં દર્શન વેળાએ તો
દર્શન કરવાનાં કે વાર્તા ?
દિલ દિલ શું બોલતાં હતા.

ચન્દ્રિકા: 'દિલના અબોલ બોલ ઝીલતાં બતાવા કોઇ'
એ અમને તો શીખવ, બાઇ !

વસુન્ધરા: ત્હમારી યે ગૌરીપૂજા ફળશે,
ને જીવનપન્થે જીવનદેવ મળશે એટલે
શીખશો હું યે નથી શીખી એવું ય તે.
પૂર્વ પ્રગટી છે, સખીઓ !

માલતી: ત્હારાં સૌભાગ્ય સુરિખડી !

વસુન્ધરા: પણ આડાં વાદળાં છે
અવન્તીનાથના અરિગણુનાં.

ચન્દ્રિકા: જાગરણ મોડાં થઇ ગયાં.
વસુન્ધરા ! ચાલો ચન્દ્રમંડલમાં.

માલતી: એને તો વાર છે હજી.
ફૂલડાં વીણી વીણીને
પગલાં પૂરશે ને પૂજશે પૌરવનાથનાં,
પાછળ પૃથ્વી ઉપર પડેલાં.
આપણે ચાલો.

ચન્દ્રિકા: આવ્યા ત્ય્હારે ઉચ્ચરી યે નહીં,

ને ગયા ત્ય્હારે દિશાઓ શોધશે હવે
પ્રભાતને પ્રેમપોકારે જગાડી-જગાડીને.

(સખીઓ જાય છે.)

વસુન્ધરા: (ઘડીક ચિન્તનમુગ્ધ મૌન રહીને પછી)

શો સિંહ શો પધાર્યો,
ને દેવ શો સિધાવ્યો !

(મહાવનમાંથી, રીછ શા, નીરવ પગલે અઘોરનાથ ને ભીષણમન્થા દસ્યુપરિવાર સાથે આવે છે.)

એ તે આર્ય નૃપાલ॰
પૃથ્વીનું પુરૂષાતન ને સ્વર્ગનું દેવત્વ.
વીરત્વ એટલે જ વિનય.
મ્હને વિનયે બાંધી વિવશ કીધી.
ગયો, ને હરી ગયો મ્હારા પ્રાણ.

(વિચારજલમાં ડૂબે છે ફરતો દસ્યુઓ ઘેર માંડે છે.)

પણ અવન્તીને સ્હામે આરે તો
યુદ્ધના મોરચા માંડયા છે ને એમણે ?
મ્હારાં પ્રારબ્ધ આડું જ પાંદડું છે.

અઘોરનાથ: હા, પુણ્ય એટલાં ઓછાં છે.

પૃથ્વીકુંજની પદ્મણીને
પ્રારબ્ધ આડું પાંદડું જ છે.
ભીષણમન્થા ! જાઓ,
ને લઇ જાઓ ગંગાદ્વારે:
રાખજો એ જલની ભુલભુલામણીઓમાં.
લૂંટમાં ન ફાવ્યા તો ચોરી.

(વસુન્ધરા મૂર્છા પામે છે. ફરતી વીજળીની જ્વાળાઓ ઊડે છે. એ વીજજ્વાળાઓ ભેદીને મૂર્છાવશ વસુન્ધરાને ભીષણમન્થા વેલી પેઠે તેડીને માર્ગે પળે છે. પાછળ પગલાં ભૂસતા ભૂસતાં દસ્યુઓ ને અઘોરનાથ જાય છે.)

એવે વીજળીઓના ઝબકારાઓ જેવું દેવાંગનાવૃન્દ આકાશમાંથી ઉતરે છે. ચન્દ્રાનન સરોવરને જનસૂનું નિરખે છે.)

એક દેવાંગના. આ જ અવન્તીનું ચન્દ્રાનન સરોવરને ?

બીજી દેવાંગના ચન્દ્રાનન સરોવર તો આ જ.

જા, ને જો મંહી ત્હારો વદનચન્દ્ર.

પહેલી દેવાંગના: પુરુપ્રવીરની મહારાણીજી શકુન્તલાના

ઉછળતા ઉરભાવ જાણીને

મેનકાએ કીધેલી પ્રાર્થનાથી

દેવપતિએ પાઠવ્યાં છે આપણને અંહી

પૃથ્વીની પદ્મણીને સ્વર્ગસુન્દર સજવા.

અંહી તો સૂના છે આ ચન્દ્રમહેલ.

બીજી દેવાંગના: સૂજન પહેલાં અવકાશે સૂનો હતો.

ત્રીજી દેવાંગના: વસુન્ધરાનું હરણ થયું છે.

સારસ સંઘની પગલીઓ સરિખડાં

જૂઓ આ પગલાં ઉચ્છેદાંની રેખાજાળ

બીજી દેવાંગના: (આભમાં ઉંચે ચ્હડી આશપાશ નિહાળીને)

એ જાય ગંગાદ્વાર ભણી

દસ્યુઓનાં દળવાદળ:

જાણે ધૂળના વંટોળ.

વચ્ચે છે સૂરજમુખી સુન્દરી.

ત્રીજી દેવાંગના: ચાલો ત્હારે એ દિશામાં

ગંગા ને સાગરના સંગમતીર્થે.

(સારસડાંની હારમાળા સરિખડી કુંકુમવર્ણી દેવાંગનાઓ ગંગાદ્વાર ભણી આકાશમાર્ગે પરવરે છે. પાછળ સૂનાં સૂનાં ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવન એકલાં રહે છે.)

પ્રવેશ બીજો:

શિપ્રાના આરાઓ

(વર્ષાવૈભવવન્તી વિશાલપટશાળી શિપ્રા ગમ્ભીરભાવે વહે છે. એક કાંઠે આઘે અર્ધચન્દ્રાકાર આર્યસેનાના શિબિરો છે, ને મધ્યમાં આર્યધ્વજ ઊડે છે. સ્હામે કાંઠે ઉજ્જયિનીનો ન્હાની ન્હાની દેહરીઓ માંડેલો ઘાટ-આરો, ને પાછળ જયતોરણશણગાર્યો રાજમાર્ગ, ને રાજમાર્ગને તીરે ઉજ્જયિનીની ધ્વજધારી હવેલીઓ આભથી વાતો કરે છે.)

વજ્રધન્વા: સુભટપતિ ! ભરતદેવ પધારશે ?
અવન્તીનાથે સ્વયંવર આદર્યો છે

ઋત્વિજરાજ: ભરતદેવ પધાર્યા છે.
માટે તો મંડાયો છે એ સ્વયંવર.

મહારથી: કાં ભૂલો છો ભરતદેવનાં વ્રત ?
આર્યત્વના દિગ્વિજય શિવાય
અન્યને કાજે અણુ જેટલું યે
ભરતદેવના હૈયામાં સ્થાન નથી હમણાં.
પહેલો દિગ્વિજય ને પછી સ્વયંવર:
એ ભરતદેવનું વ્રત છે.

સુભટપતિ: સ્વયંવરે એક રાજનીતિ છે:
રાજમહારાજોને રાજનગરે આમન્ત્રી
યુદ્ધકાલે પક્ષ સબળ કરવાની.

વજ્રધન્વા: અહોહો ! તો તો અવન્તીમન્ત્રીઓ દીર્ઘદ્રષ્ટા.

સુભટપતિ: ભૂલાય છે, વજ્રધન્વા !
એ તો નબળાઇનું નગારૂં વગાડ્યું.

સબળ કરવો એટલે શું ?
નિર્બલને સબલ કરવાના હોય:
સબલને સબલ શા કરવાના ?

વજ્રધન્વા: અમે તો ધનુર્ધરો.
અમને ઉકેલતાં ન આવડે
પ્રસંગોના આવા અટપટા અર્થ.
આનું નામ યુદ્ધમન્ત્ર ને રાજનીતિ ?
કહો તો ગિરિશિખર છેદું,
ઉજ્જયિનીના રાજમહેલના કાંગરા પાડું.
યોધરાજોના એ અંકગણિત નહીં.

સુભટપતિ: તો યોધરાજોના મહિમાને શોભતું
સુણવું છે આર્યકથાનું પેલું મહાગાન
કણ્વાશ્રમના ઋષિકુમારોનું ?

વજ્રધન્વા: ભરતદેવને પ્રિય છે તે ?

ઋત્વિજરાજ: આર્યાવર્તનાં નગરનગરે વિચરી
નગરચોકમાં ઋષિકુમારો ગાય છે તે.

ચાર ઋષિકુમારો (આર્યધ્વજ પાછળથી સન્મુખ આવીને)
સુણજો આર્યજનો ! આર્યદેશની મહાકથા.

મહાપ્રજાઓ તણી મનોહારિણી;
ઇતિહાસોના યુગની ગુરુત્વાકર્ષિણી;
પૃથ્વીમહેલની પરમ મોહિની;
પ્રકૃતિ માતની લાડકોડયૌવનભર દુલહન હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એનાં મહાગાન;
એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારત કુલ !

માન સરોવરની નિર્મલતા,
કાશ્મીરકુંજોની કમનીયતા,
વનલક્ષ્મીનાં હરિતલલિત સોહાગસુન્દરતા;
કાંચનગંગની સુવર્ણલેખા,
મલયગિરિની પરિમલરેખા,
ગૌરીશંકર-ધવલગિરિની અદ્વિતીય ઉન્નતતા;
દ્વારિકાની અમૃતત્વગીતા,
મોક્ષપુરીઓની મોક્ષપ્રદતા,
ધર્મપાટનગરી કાશીની જ્ઞાનગૌરવતા,
પાટનગરીઓ તણી પિતામહી હસ્તિનપુરીના
ભવ્ય ભાગ્યગ્રન્થ હો !
શકપ્રવર્તક સમ્રાટોના
લોકહિતસ્વી નિત્યયશસ્વી મહાતપસ્વી
દિવ્ય જીવનપન્થ હો !
કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એહ ગુણગાન.
ગાઓ એ મહાકથા વિ.

(શિપ્રાને સ્હામે તીરથી આવી એક અર્ધચન્દ્ર બાણ આર્યધ્વજના ધ્વજદંડને અધવચ્ચ ભાંગી નીચે પડે છે.)

યોધરાજ: (અવન્તી ભણી નિહાળીને)
આર્યોનો એ તો વજ્રનો છે ધ્વજદંડ.
આર્યોના ધર્મધ્વજને પાડનાર જન્મ્યા નથી,
જન્મવાના યે નથી ત્રિકાલમાં.
અનાર્યોના એવા ગર્ભ નહીં જન્મે.

ઋત્વિજરાજ: આર્યત્વ એટલે જ સનાતન ધર્મ.
આર્યધર્મ પડે તો

આભનો થાંભલો પડે,
ધર્મ માત્રનો પાયો પડે.

યોધરાજ: પણ સુભટપતિ! જોજો હવે
એ થનગનતા યોધરાજની અવદશા.

સુભટપતિ: પ્રાણ મા હરતા, યોધરાજ!
પ્રાણ તો રણસંગ્રામમાં જ હરાય.

યોધરાજ: ના, પ્રાણ નહીં હરૂં, સુભટપતિ!
યોધરાજોને પ્રાણથી યે વ્હાલાં
ગૌરવ ને મહિમા હરી લઉં છું.

(ઉજ્જયિનીના રાજમાર્ગેથી આર્યધ્વજ ઉપર અર્ધચન્દ્ર મૂકનાર હયસ્વામી સેનાની ઉપર ચક્ર છોડી યોધરાજ તીરછી દૃષ્ટે નિહાળી રહે છે. ચક્ર જઇને હયરશ્મીઓ કાપે છે; હયસ્વામીના હાથમાં કપાયેલા રશ્મીછેડા જ રહે છે; લગામવિહોણો થતાં અશ્વ ચમકે છે, ઝાડ થાય છે; હયસ્વામીને પછાડી ભાગી જાય છે.

એક ધનુર્ધર આર્યસુભટો સમીપ આવે છે.)

ધનુર્ધર: આર્યસેનાનો જય હો!
મહારાજ! લોકવદન્તી છે કે
અવન્તીકુમારિકાનું હરણ થયું.

સુભટપતિ: આજે પ્હેરોડિયે જ નિરખ્યાં છે ને
જગતના એ સૌન્દર્યઅવતારને,
વીર રમણીઓના વીરત્વમુગટને?

બીજો ધનુર્ધર: (પ્રવેશીને)
ભરતદેવનો જય હો!

અવન્તીમાંથી વાર્તા આવી છે કે
ગંગાદ્વારના અઘોર દસ્યુઓ
નરમેધમાં હોમવાને કાજ
ચન્દ્રાનન સરોવરના ચન્દ્રમહેલમાંથી
અવન્તીકુમારીને હરી ગયા.

મહારથી: નરમેધમા હોમવાને કાજે ?

ઋત્વિજરાજ: નરમેધની વેદીએ પદ્મણી હોમવાનું
દસ્યુઓ મહાપુણ્ય માને છે.

વજ્રધન્વા: અવરોધવું જોઈએ એ તો આર્યોએ.
ગંગાદ્વારનાં પુણ્યતીર્થે તો
સુભટપતિ ! પુણ્યયજ્ઞો જ હોય.
અવન્તીનાથના હાથ લાંબા ન હોય
તો આર્યોએ અવરોધવો ઘટે એ નરમેધ.

સુભટપતિ: આર્યત્વનો મહિમા આપણને છે,
ભરતદેવને એથી યે અધિકો છે.
મહારાજને ચિન્તા છે સમસ્ત આર્યદેશની.

(ધનુષ્ય ઉપર જયધ્વજ ફરકાવતો એક દૂત, અને પાછળ સેનાનીઓનો પરિવાર આવે છે.)

દૂત: સિન્ધુદેશનો હું દૂત છું,
સુભટપતિ જોગીશ્વરે પાઠવ્યો છે.
કહાવ્યું છે સિન્ધુનદનાં ને સિન્ધુદેશનાં
ઉછળતાં જલપૂર શાન્ત થયાં છે,
ઉપર આર્યહોડીઓ તરે છે.

યોધરાજો: ભરતદેવનો જય હો !

વજ્રધન્વા દ્રુતનો ફરફરતો જયધ્વજ જ
ઉચ્ચારે છે જયવાર્તા જગતને.
(બીજો ધનુર્ધર પ્રવેશે છે.)
ધનુર્ધર: મહારાજનો જય હો !
સુભટપતિ ! દેવપરવને લીધે
બે દિવસ યુદ્ધવિરામ છે,
તો મહારાજ ભરતદેવ આમ્રકુટ સંચર્યા છે.
સુભટપતિ: પણ આવતી કાલે તો
યોધરાજોના રણખેલનો અખાડો છે ને ?
ધનુર્ધર: મહારાજ ભરતદેવે કહાવ્યું છે કે
સુભટપતિ સાચવશે સુભટોનો એ અખાડો.
(જાણે પૃથ્વીમાંથી જ પ્રગટતો હોય એમ એક વ્યાઘ્રામ્બધારી એકાએક આવે છે.)
વ્યાઘ્રામ્બરધારી: ત્હમારે વાઘ થવું છે કોઇને ?
માણુસના હું વાઘ સરજું છું.
મહારથી : શું ? શું કરો છો આપ ?
વ્યાઘ્રામ્બરધારી: માણુસના વાઘ.
ઋત્વિજરાજ: એ તે ઉન્નતિ કે અવનતિ ?
વ્યાઘ્રામ્બરધારી એવા બલધારી સ્કન્ધ,
એવી અંગારા શી આંખો,
એવો લોહીતરસ્યો મુખગોખ,
એવા કરાલ દંષ્ટ્રખીલા,
એવી પંજા શી પ્રાણહારી આંગળીઓ,
ચાપહિન્ડોલ શા હિન્ડોલા ખાતા

અં. ૨ પ્ર. ૨, પા. ૮૪

એવા જોમવન્તા પગલ્હિન્ડોલ;
માણસનો એવો વાઘ.
એવા કીધા છે મ્હેં
અવન્તીકુમારના અંગરક્ષકોને.

સુભટપતિઃ પુરુષવ્યાઘ્ર ને નરશાર્દૂલ
આર્યોમાં યે છે અલબેલડાઃ
પણ અમારે તો પુરુષત્વ પહેલું,
ને શાર્દૂલત્વ છે પછી.
આર્યોનાં શરીર સિંહનાં છે,
પણ આત્મા દેવના છે.

(આવ્યો હતો એમ જ એકાએક વ્યાઘ્રામ્બરધારી અલોપ થાય છે.)

વજ્રધન્વા વ્યાઘ્રામ્બર ધાર્યે વાઘ નથી થવાતું.
વીરના વાઘા સજે તે વીર નથી,
વીરત્વ સજે તે વીર.
સુભટો કાલે ઓળખશે વીરને
યોધરાજોના અખાડામાં.

પ્રવેશ ત્રીજો:

અમરકંટકના યોગીરાજ:

(ગોડવનની વાદળઊંડી ગહન કુંજોમાંથી નર્મદાનું મનોરમ ઝરણું, જાણે અમરકંટકના હૃદયમાથી નિર્ઝરતું, વહે છે. ત્ય્હાં–ગિરિ વન ને જલને તીરે એક ગુફા છે. ઉપર વૃક્ષોનાં છત્ર છે, લતાઓનાં તોરણ છે. ફૂલમંજરીઓનાં ઝૂમખાં છે. ફૂલપલ્લવના તે તોરણ નીચે ગુફાદ્વારમાં અમરકંટકના યોગીરાજ ઉભા છે, ને જાણે ત્હેમના ચરણારવિન્દમાથી ફૂટતી હોય ત્હેવી રેવાની જલસેરો ઉછળે છે. કાળાભમ્મર અટાપટાવાળાં વાઘ ને વાઘણ યોગીરાજને બે પડખે લાડતાં હોય છે.

વનઘટાઓમાંથી એક હયસ્વામી આવે છે, ને અશ્વેથી ઉતરી અશ્વને પંપાળી થાબડી વનહરિયાળીમાં રમતો છોડી દે છે. ચોગમ શોધતા–નિહાળતા હયસ્વામી જલઝરણ ઓળંગી ગુફાદ્વારે પધારે છે.)

યોગીરાજ: આવ, વત્સરાજ ભરતદેવ!
ત્હેં સંકલ્પ કીધો ત્ય્હારથી જ
મ્હેં જાણ્યું હતું કે તું આવીશ.
પધાર, જગતના ચક્રવર્તી!

(આશ્ચર્યાનન્દથી ક્ષણેક ચકિત જેવા ભરતદેવ ક્ષોભ વિસારી યોગીરાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.)

ભરત: (પૃથ્વી ઉપર પડયાં પડયાં)
સાંભળ્યું હતું એથી અધિકું દીઠું.
હિમના શિખર સમોવડું
મ્હારૂં **અહમ્** ઓગળી જાય છે.

અં. ૨. પ્ર. ૩, પા. ૮૬

(નમીને યોગીરાજ ઉઠાડે છે; ને હૃદય સાથે ચાંપે છે.)

હું ચક્રવર્તી નથી હજી.
યોગીન્દ્ર ! તારો–ઉદ્ધારો–સદ્‍બોધો;
જીવનમાર્ગનો અમૃતદીવડો આપો.

યોગીરાજ: પૌરવસૂર્ય ! જો આ
ઝીણું ઝીણું ઝમઝમતું ઝરણું.
અમરકંટકની આ એકસર નર્મદા છે ?
કે મહાસાગરની બાહુશાખા સમી
ભૃગુઋષિના આશ્રમ આગળની નર્મદા છે ?
વત્સરાજ ! જન્મ્યો ત્યહારથી જ
તુ ભરત ને તું ચક્રવર્તી.

(ઘડીક વાઘવાઘણ ભણી ને ઘડીક યોગીરાજના મુખડે ભરતદેવ નિહાળે છે, તે જોઇને)

ત્હારે કય્હાં એ આશ્ચર્યો છે ?
છ વર્ષનો બાલક હતો ત્ય્હારે
પાળતો, પંપાળતો, દાંત ગણતો.
બાલયોગીઓનાં એ રમકડાં છે રમવાનાં.

ભરત: છટાંછવાયાં આશ્ચર્યો તો મ્હેં યે દીઠાં છે:
આ તો આશ્ચર્યોની મહાકુંજ છે.
મુખશીર્ષના શ્વેત જટાઝુંડવાળા
અમરકંટકના યોગીરાજ કલ્પ્યા હતા.
અંહી તો યૌવનનો તેજંબાર નિરખું છું:
મુખપ્રભાથી ચક્રવર્તીનાં રત્નો યે ઝંખવાય છે.

યોગીરાજ: (હસતાં હસતાં)

યૌવન આત્માનું છે કે દેહનું ?
આત્માને જરા ન્હોતે
ત્હેનો દેહ ગ્હેલો જરજરશે;
આત્માનાં યૌવન જાળવ્યાં
ત્હેનાં દેહનાં યૌવન દીર્ઘ કાળ જળવાશે.
સંસારીઓને આશ્ચર્યો ભાસે છે
એમ યોગીઓનાં એ નિત્યવસ્તુઓ છે.
આવ, વત્સ ! બેશ શિલાપાટે;
જલ ને ફલાહાર લાવું ગુફામાંથી.

(ભરતદેવ શિલાપાટે વિરાજે છે યોગીરાજ ગુફામાં જઈ કમંડલમાં જલ ને તુંબીપત્રમા ફલ લઇ આવી શિલાછાટે દર્ભાસન ઉપર મૂકી સ્હામા શિલાપગથારે બેસે છે.)

ભરતઃ (આશ્ચર્યથી)
ચેલો યે નથી ? યોગીન્દ્ર !

યોગીરાજઃ હું ચેલો ને હું ગુરુ.
સંસાર તજી એકાન્ત વાસવો,
ને વળી એકના કરવા બે ?
તું આવે તો ગુરુ સ્થાપું.
ત્હારા લલાટપત્રે લખેલું છે,
તું જૂવે તો વાંચે, કે
પૃથ્વીનું વા યોગનું ચક્રવર્તીત્વ ત્હારૂં છે.
તું આવે તો, વત્સ !
ગહનતા નિજ ભંડાર ઉઘાડી નાંખે.

ભરતઃ યોગીન્દ્ર ! યોગીજનો એકાન્તને કાં વરે છે ?
જગન્નાથે સરજેલા જગતનો તિરસ્કાર—

અં. ૨, પ્ર. ૩, પા. ૮૮

યોગીરાજ: જગતની ને જગજ્જનોની હાય
યોગીઓથી સુણી–સહી જતી નથી.

(યોગીરાજની આનન્દમુદ્રા ઉપર થઈને એક વાદળછાયા વહી જાય છે.)

ભરત: કોયલ ન દેખાય ને ટહુકો સંભળાય:
ફૂલવેલ અણદીઠી હોય ત્હો યે ફોરમ ફોરે:
નિર્જન એકાન્તવાસીઓના યે જીવનપરિમલ
જગતસરમાં એમ ઉડી રહે છે.
પુષ્પો કે નરપુષ્પો છૂપાવ્યા છૂપાતા નથી.
વિન્ધ્યાટવિને વીંધી ઉતરવા અભિલાષ છે,
તે પછી સાગરમાઝા યે ઓળંગીશ.
આર્યાવર્તની સીમા અસીમ કરવી છે.
જીવનનો એક મન્ત્ર આપશો ?
જપતો જપતો જાઉં.

યોગીરાજ: સૃજનકાલનું પ્રભુવેણ છે કે
આર્યાવર્તની ને પૃથ્વીની સીમાઓ
એક થશે, વત્સરાજ !
આર્યકુલનો ઈતિહાસ અદ્વિતીય છે,
ને અનુપમ રહેશે કાલના અન્ત સુધી.
શું સંન્યાસીને કે શું ગૃહસ્થને,
યોગીને, ચક્રવર્તીને, કે સ્વયં પ્રભુને,
એક જ છે જીવનનો લક્ષ્ય: લોકકલ્યાણ.
પૃથ્વીનો પગથાર અવિભક્ત છે,
પૃથ્વીવીંટતો મહાસાગરે
એક ને અખંડ છે.

દેશદેશના–પ્રજાપ્રજાના ખંડ
પરમાત્માએ પાડેલા નથી;
એ દિવાલો રાજદ્વારીઓએ રોપેલી છે.
સૂર્ય ચન્દ્ર વાયુ કે વર્ષાઃ
પ્રકૃતિનાં એ મહાસન્તાનો માનતા જ નથી
મનુષ્યમાંડયા દેશવિભાગ કે પ્રજાખંડો.
તું યે સંસારનો સૂર્ય છે;
મનુષ્યજાતિને એક માનજે, એક કરજેઃ
સારી અવનીને આર્યાવર્ત બનાવજે.
આત્માની ભૂખતરસથી પીડાતું–પોકારતું,
જા, જગત ત્‍હારી વાટ જૂવે છે.

ભરત: પણ એક જ મહાશબ્દઃ
એક જ્યોતિ, એક કિરણ,
અણજાણ્યા માર્ગનો એક ભોમિયો,
જીવનનો એક જન્ત્ર યાચું છું, આપશો ?

યોગીરાજ: યોગીજનોએ સંસાર ત્યાગ્યો,
સંસારની વાતો ઝાઝી ન કરે;
પણ સંસારકલ્યાણને વિસારે નહીં.
મહાવનમાં યોગીજન ફરે–વિચરે;
સમાધિમાં ત્‍હેનાથી વધુ રહે;
બોલે–ઉચ્ચરે ત્‍હેનાથી ચિન્તન વધુ માંડે,
ત્‍હારી જગતયાત્રામાં એક મન્ત્ર ગોખજે.
ગોત્રસમાસ.
સંગ્રામજયથી યે અધિકો છે
જયસિદ્ધિનો એ જયમન્ત્ર.

અં. ૨, પ્ર. ૩, પા. ૯૦

આર્યકુલનો તો એ મહામન્ત્ર છે.
પરગોત્રમાંથી વધૂરત્નો પધારી
આપણા ગોત્રની માતાઓ થાય છે;
હૈયાંનાં અમૃતથી આપણાં સન્તાનોને
ધવરાવે છે, ઉછેરે છે:
અન્ય દેશોના ઉત્તમોત્તમને,
અન્ય પ્રજાઓના પ્રમુખ નરરત્નોને
એમ ત્હારા ગણી વર્તજે,
કે પછી ત્હારાંને પોતાનાં ગણી
તે પાળે, પોષે, ને ઉછેરે.
જા, વત્સ ! જા:
પૃથ્વીભરમાં ત્હારો જય છે.
ત્હેં આજે મ્હારામાં સંસાર જગાડયો.
જા: વનાટવિ ને ભવાટવિના માર્ગો
ભૂલભૂલામણા છે, ભૂલો પડતો મા.

જગતની ભૂલભૂલામણીમાં
રખે ! બાપુ ! ભૂલો પડતો :
જજે, શર શો, જીવનપન્થે
સીધો, ઇતિહાસને ઘડતો.

નદીનું આ વહે ઝરણું,
કિરણ ઉતરે પ્રભાવરણું:
સજન ! એ ભાગ્યનું ભરણું:
અમૃતનો ઓઘ જો ! ચ્હડતો.

જગત સુણ ! જો ! પુકારે છે,
'શું આવે કો ? ઉગારે જે ?'

અ. ૨, પ્ર. ૩, પા. ૯૧:

ફરજ એ આર્ય ! ત્હારે છે,
    યુગેયુગને ઉરે ઉડતો
વરસ એ મેહુલે ત્હારે,
    બીંજવ જગને સુધાધારે:
જૂવે તુજ વાટ ભવઆરે
    ભૂખ્યાં તરસ્યાંના આત્મન્ તો.

જા: **कृण्वन्तो विश्वमार्यम्.**

ભરત: (ગદગદ કંઠે પાછા ફરતાં)

આદેશ ! ગુરુદેવ ! આદેશ !
જાઉં છું, જગતમાં પાછો જાઉં છું.
આજે જાણે સ્વર્ગમાં મ્હેં ડોકિયું કીધું.

(હસ્તાંજલિ કરી રહી ભરતદેવ પાછે પગલે જાય છે.)

યોગીરાજ: તું યોગાશ્રમમાં આવ્યો હોત,
મહાયોગીઓની વિરલ જમાતનો
તો તું ગુરુ થાત.
યોગમાર્ગ ખૂવે છે,
સંસાર તે પામજે !
આર્યાવર્તના કેટલાક રાજકુમારો
જગતમાં જગતગુરુ થઈ નીવડશે,
યોગીજનોમાં અનાદિની એ યોગીવાણી છે.

(ભરતદેવ આઘે જાય છે, એટલે ગોડવન ગજાવતા મેઘનાદ સમા ઉચ્ચ મહાશબ્દે)

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवम्,
पुनरस्तु त्वरितं समागमः
अयि साधय साधयेप्सितम्,
स्मरणीयाः समये वयं वयः

પ્રવેશ ચોથો:

યોધરાજોનો રંગઅખાડો:

(ઉજ્જયિનીના સીમાન્તે સોનેરી વાદળીઓના સમૂહ સમા વિશાળા ને હેમવર્ણા તાડવનની એક વિસ્તૃત કુંજને ધ્વજ પતાકા ને ધનુષ્યબાણનાં તોરણોથી શણગારી છે; વચ્ચે યોધરાજોનો રંગઅખાડો છે. આર્યકુલના ને અવન્તી દેશના નીડર ને અલબેલા સહસ્રાવધિ યોધરાજો, એક દક્ષિણ દિશા ખાલી મૂકી ત્રિદિશામા વનમાલામાં ઉભરાતા બેઠેલા છે. રંગઅખાડાના કિનારા ઉપર કોઇ વીરાસને, કોઇ ધનુષ્યાસને, કોઇ શરાસને એમ મગરમચ્છો સમા સુભટનાથો વિરાજેલા છે. મધ્યમા આર્યકુલના ને અવન્તીદેશના રણધ્વજ, મંદિરશિખરે ઉડતા ધર્મધ્વજ શા, ઉત્તુંગ લહરતા રોપેલા છે. બન્ને ધ્વજસ્થંભની વચ્ચે, બાંધા બરછીઓના સમૂહ સમોવડા, આર્યસેનાસ્વામી સુભટપતિ ઉભેલા છે.)

આર્ય સેનાનીઓ: આર્ય કુલનો જય હો !

(મોખરે અવન્તીકુમાર એમ અવન્તીનો સુભટસંઘ પધારે છે. પાછળ પાછળ વ્યાઘ્રામ્બરધારી આવે છે.)

અવન્તીના યોધરાજો : અવન્તીનાથનો જય હો !

(એક અવન્તીનો ને એક આર્યકુલનો એમ બે ઉદ્‌ગાતાઓ ઉદ્‌બોધન ભણે છે.)

ઉદ્‌ગાતાઓ: જયતુ ! અયિ ! જયતુ ! જગજોધ ! ત્હારા.
કોટિ ભડ વીરના શૌર્ય શું શૌર્ય હો !
કોટિ ગજસિંહના જોમ શું જોમ હો !

કોટિ નરનારની ભક્તિ શી શક્તિ હો!
કોટિ રવિચન્દ્રની કાન્તિ શી કીર્તિ હો!
હસ્તે બલપૂર હો!
પાવલે અભય હો!
નેત્રે સુરઅગ્નિ હો!
ભાલે જયજ્યોત હો!
જયતુ! અયિ! જયતુ! જગજોધ! ત્હારા.

(ધનુષ્યટંકાર કરીને)

વીરત્વના દૂધના દૂધમલ યોધરાજો!
જાણો છો તે ફરીથી સાંભળો.
પાંચ શરતો આજે ખેલાશે.
ત્રણજીત્યું દાગ રંગઅખાડો જીતશે.
અખાડાંમાં ઉતરે ત્હેમના યોધધર્મ,
તીરે બેઠેલાના પ્રેક્ષકધર્મ,
આર્યસેનાના ધર્મમૂર્તિ ઋત્વિજરાજ
રંગઅખાડાના મહાઆચાર્ય છે.
ગદાપરીક્ષાથી સમારંભ મંડાશે,

(બે આર્યયોધ ને બે અવન્તીયોધ, સરોવરમાં તરતા નાવડા શા ઉલ્લાસલહરે લહરતા, રંગઅખાડામાં ઉતરે છે. વજ્રધન્વા આર્યયોધ ને વ્યાઘ્રામ્બરધારી અવન્તીયોધને બિરદાવે છે.)

સુભટપતિ: શામળા શિલાદંડ શાં ઉભેલાં
આમલીનાં થડ છે પેલાં ચાર:
એક ગદાપ્રહારે ભાગવાનાં છે.
યોધરાજના બાહુબલના વજ્રપાત પારખશે તે.

(ગદાદંગની પદવન્દના કરી આર્ય યોધમલ્લ એક મહાગદા ઉપાડી, વાયુખંડમાં પટા ફેરવી, દૃઢ પગલે જઈ એક થડસ્થંભને મારે છે, ને પાડે છે.)

પ્રેક્ષકવૃન્દ: શાહ્બાશ.

(અવન્તીયોધ ગદા લઈને દોડે છે, જઈને થડને મારે છે. થડ ડોલતું યે નથી.)

અવન્તીના સેનાનીઓ: (મશ્કરીમા હસતાં હસતાં) શાહ્બાશ

(બીજો આર્યયોધ યોધરાજોને વન્દના વન્દી મહાગદા ફેરવતો થડમાલાએ જાય છે, ને દૃઢ પ્રહારે થડને પાડી ત્રણ કટકા કરે છે.)

પ્રેક્ષકવૃન્દ: શાહ્બાશ, યોધરાજ !

(અવન્તીનો બીજો યોધમલ્લ ઋત્વિજરાજને વન્દન વન્દી, મહાગદા પારખી, ઉપાડી, સુસ્થિર ડગલે જઇ, એકલઉભા થડદંડને વજ્રપ્રહારે ચૂર્ણ કરે છે.)

સર્વ પ્રેક્ષકગણ: ધન્ય હો ! એ સુગટનાથની મન્હારમાલા.

ઉદ્‌ગાતા: અવન્તીનાથનો જય હો !

(વ્યાઘ્રચર્મધારી નિજ વ્યાઘ્રામ્બરને સંકોરે છે.)

ચાર તાડથંભે ઝોલ્યાં નાળિયેર છે,
ચક્ર છોડી યોધરાજે છેદવાનાં છે.

(બે આર્યયોધ ને બે અવન્તીયોધ રંગઅખાડામાં ઉતરે છે. આર્યયોધ નેમ લઈ ચક્ર છોડે છે, થડને અથડાઇ પડે છે. પ્રેક્ષકવૃન્દ હસે છે.)

(અવન્તીયોધ વીરછી દૃષ્ટે તાડમાળા નિરખી રહી ચક્ર છોડે છે, ને થડને છેદે છે. પ્રેક્ષકમેદની અવાક્ રહે છે.

બીજો આર્યયોધ સુભટપતિના આશીર્વાદ લઈ દક્ષતાથી લક્ષ્ય સાંધી ચક્ર છોડે છે; નાળિયેરને મધ્યમાથી છેદી ઉપરની અર્ધ ખોપરી ઉડાડે છે. નીચેનું અર્ધ ફળ તાડથડની બેસણીએ જ બેસી રહે છે.)

સકલ પ્રેક્ષકગણ : ધન્ય હો ! યોધરાજ ! ધન્ય હો !

(બીજો વિશાલાક્ષ અવન્તીયોધ આભમાં મીટો ભરતો નેમ લે છે, ને નેમ લેતાં લેતાં પગ લપસ્યે અંગુલિ ઉપરથી ચક્ર પડી જાય છે.)

ઉદ્ગાતાઓ: આર્યકુલનો જય હો !
હવે સાંગપરીક્ષા મંડાશે,
લીમડાના થડમાં મારો, યોધરાજો !
ને વીંધો સકલ સ્કન્ધબલથી.

(યોધચતુષ્ટય રંગઅખાડામાં ઉતરે છે. એક આર્યયોધ શિલાભારે લોહસાંગ ઉપાડે છે, ઉપાડતા સાંગભાર નીચે ચાપ શી દેહ નમી જાય છે. સાંગ ઉપડતી નથી, પ્રેક્ષકમેદની હસે છે. અવન્તીયોધ આવી આર્યયોધને છોડાવે છે, ને એ જ સાંગ ઉપાડવા મથે છે, પણ ઉપાડી ઉપડતી નથી.

આર્ય યોધરાજ મહારથી, સુભટપતિને વન્દન વન્દી, એ જ લોહસાંગ સ્કન્ધઊંચી ઉપાડી જઇને નીંબવૃક્ષના થડને મારી આરપાર વીંધે છે)

પ્રેક્ષકવૃન્દ: ધન્ય હો ! સુભટરાજને ધન્ય હો !

અં. ૨, પ્ર. ૪, પા. ૯૬

(બીજે અવન્તીયોધરાજ સાંગ ઉપાડી વૃક્ષથડે જઇ સાંગ ફેંકે છે, પણ સાં .ક્ષરાજના થડભાગમાં જ ભોંકાઈ રહે છે.)

ફગાતા: આર્યકુલનો જય હો !

(આર્ય સેનાનીઓ ઉત્સાહમાં ડોલે છે, અવન્તીના યોધરાજોને ઝાંખપની છાયા ચ્હડે છે.)

હવે રથ પરીક્ષા થશે.
પાણીપન્થા, પવનવેગી,
વીજળીધાવન્ત, મનઉડન્તા,
અશ્વરાજો અવનીને ઓળખાવો.
ચૌદ પળનું ચોઘડિયું છે પ્રત્યેકને

(એક આર્ય રથી રાતા અશ્વરાજોના મહારથને ખેડે છે. અશ્વરાજો અદ્ધર ઉડતા શા વિચરે છે; રથધ્વજ તો જાણે અન્તરિક્ષચારી મહા કટાર શો સોહાય છે. લોકસંઘ કુતૂહલલોચને નિરખે છે.

પછી અવન્તીનો રથી અટાપટા અશ્વરાજોને રથે રંગઅખાડો ખેડે છે. બે પળ પછી અશ્વરાજો ઝાલ્યા રહેતા નથી.

બીજો આર્યરથી દૂધન્હવરાવેલા શ્વેત અશ્વરાજજોડેલો રથ ખેડે છે. અશ્વરાજોનાં ડોક લંક પદ પગલી જલનૌકાના અવયવો સમા ડોલે છે, ને વેગ પાણીના પૂર શો ઉછળે છે.)

સભામંડપ: શા ઘોડા ને શો રથી !
ધન્ય હો ! ધન્ય હો !

(અવન્તીકુમાર ઉઠી કવચટોપ ઉતારે છે. મહામલ્લની આંખે એક મીટમાં રંગઅખાડાને માપી-ભરી પી જાય છે.)

અવન્તીકુમાર: સૂત ! મારૂતરથ લાવો મ્હારો,
પર્ણવર્ણા અલકાના અશ્વરાજો વાળો:
મધ્ય દેશના રણધ્વજથી સોહામણો.

(પર્ણવર્ણા અલકાના અશ્વરાજજોડ્યો અવન્તીકુમારનો વ્યાઘ્રચર્મ મઢેલો મારૂતરથ થનગનતે અશ્વે આવે છે. સુભટપતિની સમીપે જઇ અવન્તીકુમાર કરસંપુટ સંમેલે છે, ઋત્વિજરાજને વન્દન વન્દે છે. પછી સમસ્ત સભાસંઘને નમન નમી, અશ્વરાજોને હેતને હાથે પંપાળી, રેનદોરી લઈ, રથે ચ્હડે છે. થનગનતા ઘોડાઓ રથને થનગનાવે છે, ચાર પળમાં એ અશ્વરાજો પવનવેગે ઉડે છે; ધરતીને જાણે રથચક્ર અડતા જ નથી! રણનટડી શો રથ ફૂદડી ફરે છે. ને શીષમુગટ શો અવન્તીકુમાર માથે સોહે છે.)

આર્યસેનાનીઓ: ધન્ય હો ! અવન્તીકુમારને ધન્ય હો !

સભાસંઘ: અવન્તીકુમારને ધન્ય હો ! (પડઘો ઝીલે છે.)

(અશ્વશિરની ન્હાની કિરીટપતાકાઓ જાણે પતાકાપરીધ શી ભાસે છે; અશ્વપીઠની કલગીઓ જાણે કલગીમાલા શી ડોલી રહે છે; અવન્તીકુમારનો મુગટ અન્તરિક્ષે કાંચનચક્ર રચે છે.

મુહૂર્ત વીત્યે રથ થંભાવી, સર્વવિજયથી વિજેતા શા રંગઅખાડાને નિરખતા અવન્તીકુમાર રથેથી ઉતરે છે. રથરશ્મિઓ સૂતને સોંપી, અશ્વરાજોને ધન્યવાદે થાબડી, રંગઅખાડાને ને સુભટનાયકોને નમી, ટોપકવચ પહેરી લે છે. સાગરની લહરી મોજાં મોજાં ઉપર ઉછળતી–ઝીલાતી ક્ષિતિજપાર જાય તેમ અવન્તીકુમાર માટેની જયઘોષણાની લહરી ક્ષિતિજપાર ઉડવી ઉજ્જયિનીમાં જઇ ઝીલાય છે.)

ઉદ્‌ગાતાઓ: અવન્તીકુમારનો જય હો !

વ્યાઘ્રામ્બરધારી: અવન્તીના અશ્વો તો જાણે વીજળીજાયા.

મહારથી: ગાઢ: જરૂરના છે એ વીજવેગી અશ્વરાજો;
જયસ્વામીઓથી ભાગી જવાને કાજે.

(વ્યાઘ્રામ્બરધારી ભ્રુકુટિનું કામચાપ ચ્હડાવી નિહાળી રહે છે.)

ઉદ્‌ગાતા એ પરીક્ષાઓ આર્યવંશ જીત્યો,
એ પરીક્ષાઓ અવન્તીદેશ જીત્યો.
એક મહારથના એ અશ્વદેવ સમા
સરખા છે ઉભય યોધસંઘ.
હવે છેલ્લી પરીક્ષા છે આજની
લક્ષ્યવેધી બાણકમાણની.
પેલા લતામંડપની લતાઝૂલો મંહી
માટીની ચકલી ચીં ચી કરતી ઉડશેઃ
એને હૈયામાં વીંધવી ને પાડવી.
અવન્તીકુમાર લતામંડપના ન્યાયરાજવી છે.

(અવન્તીકુમાર દક્ષિણાદા લતામંડપ સમીપે સિધાવે છે. સિંહ સરિખડા યોધરાજો અખાડામા ઉતરે છે આર્યયોધ સુભટપતિની ચરણવન્દના કરે છે, ચાપને પણછ ચ્હડાવે છે, બાણ સાધે છે. લતામંડપમાંથી ચકલીનો ચીચીંકાર સુણી બાણ છોડે છે. અવન્તીકુમાર લતામંડપમાં જઇ એક પીંછુ ખરેલી ચકલી ને પીંછું લાવી દાખવે છે, સભાજન મૂક રહે છે.

વ્યાઘ્રામ્બરધારીને અવન્તીયોધ વન્દે છે, વ્યાઘ્રામ્બરધારી એ યોધરાજને બિરદાવે છે. બાણ યોજી, ચીચીકાર થયે, શર છોડે છે. લતામંડપની લતા-

ડાળીને છેદી શર ભાગીને લતામંડપની બહાર પડે છે. ઉભય સેનાઓ હસે છે.

બીજો આર્યયોધ આર્યધ્વજની નિકટ જઇ ધૂલિ શિરે ચ્હડાવે છે, એ ધૂલિથી હાથ પાવન કરે છે. ધનુષ્યટંકાર ગજવી, પણછ ચ્હડાવી, મહાશર સાંધે છે. સઘળું રામરામાકાર શાન્ત થાય છે લતામંડપ મંહીથી ચીં ચીં શબ્દ સાંભળી ક્ષણેક લક્ષ્ય ધારી બાણ છોડે છે. નાગ સરિખડુ સુસવાટા મારતું બાણ લતામંડપમાં પ્રવેશે છે. અવન્તીકુમાર લતામંડપમા જઇ શરવીંધી ફુલલટકતી શી ચકલી લાવી ઉત્સુક પ્રેક્ષકવૃન્દને દાખવે છે.)

અવન્તીકુમાર: ધન્ય હો ! એ સુભટરાજને ધન્ય હો !
રસિક જેમ રસિકાને દૃગબાણે વીંધે
તેમ ચકલીનું હૈયું જ વીંધ્યું છે.
યશવર્તિની અવન્તીનો યોધરાજ હશે એ ?

આર્યસંઘ: આર્યકુલનો જય હો !

(અવન્તીના યોધરાજો ઝખવાય છે.)

અવન્તીકુમાર: મહાજગતની દિશાદિશાઓમાં
આર્યકુલની અનન્તવાહિની કીર્તિ
ચાપોત્કટોના શરચાપની જ પાંખે
ઉડે છે કે શું ?

સુભટપતિ: વીરત્વનાં મહાકાવ્યોમાં યે
આર્યોનાં યશોગાન જ છે:
પણ આર્યકુલના અક્ષય કીર્તિલેખ તો
આર્યત્વમન્ત્રોની વેદસંહિતાઓ છે.

અ. ૨, પ્ર. ૪, પા. ૧૦૦

ભરતદેવ દેહના રાજવી નથી,
આર્યકુલના ઉરના રાજવી છે;
દેશદેશના દિલના રાજવી છે.

(બીજો અવન્તીયોધ આવી બાણને પણછ ચ્હડાવતાં એક ચાપ ભાગે છે. બીજું ચાપ ચ્હડાવી, ચી-ચીકાર સંભળાયે, બાણ છોડે છે. લતામંડપની લતાઓમાં બાણ અદૃશ્ય થાય છે. લતામંડપમાં જઇ ક્ષણેક પછી બાણલટકતી પાયવીંધી ચકલી લાવી લોકસંઘને દાખવે છે.)

અવન્તીકુમાર: પાય વીંધ્યો છે, હૈયું નહીં;

આંખ ને કાન વચ્ચેનો
બે તસૂનો ફેર પડ્યો.

સુભટપતિ: એટલો તો પવનલહરી યે પાડે;
શરને એટલું તો ગિન્નાવે.
અવન્તીયોધની નેમ સાચી હતી.

(ચોગમથી ઉતરતા પૂર જેવા યોધરાજો રંગઅખાડામાં ઉભરાય છે. વિજેતા યોધરાજોને માથે ઋત્વિજરાજ મન્દારમાલાઓ ધરાવે છે.

સુભટપતિ ને અવન્તીકુમાર જતી વેળા પરસ્પરને વીરવન્દના કરે છે.)

અવન્તીકુમાર: પરસ્પરના ગુણ પારખ્યા આપણે.
આર્યો આવા મહાશય હોય,
અનુભવથી તો આજે જ જાણ્યું એ.

સુભટપતિ: સજ્જનોનો સમાગમ એટલે જ

પરસ્પરના ગુણોની પારખ ને લેવદેવ.
આપ પણ આર્યગોત્રી જ છો.

ઋત્વિજરાજ: અવન્તીના યોધરાજો યે
હાર્યા જીત્યા જેવા છે.
અવન્તીનાથને અમ વીરવન્દન કહેજો:
કહેજો મધ્યદેશમાં યે નરપુંગવો છે.

સુભટપતિઃ બોલો, સહુ યોધરાજો!
ધર્મયુદ્ધનો જય!

સકલ સેનાનીઓઃ ધર્મયુદ્ધનો જય!

(સેનાનીઓ ને લોકસંઘના જયનાદથી તાડવનના મહાપત્રો ડોલી રહે છે. વેરાતા સુભટો ઉપર અને સ્થિતપ્રજ્ઞ લહરતા આર્યકુલના ને અવન્તીદેશના રાજધ્વજો ઉપર પૂર્ણિમાનો ચન્દ્રદેવ કિરણો વરસાવતો રહે છે.)

પ્રવેશ પાંચમો:

ગંગાદ્વાર

(ગંગાદ્વારની એક અન્ધારગુફાને વિશાલ દ્વારે બે અન્ધારમૂર્તિ પ્રચંડ દસ્યુઓ દ્વારપાલ ઉભા છે. ગુફાના ગિરિઢોળાવ ઉપર વનકુંજમાં મેઘાડંબર શા સઘન ઘટાઘેરાવે ને કાલજૂની લટકતી જટા શી વડવાઈએ શોભતો વડલો છે. ને વડલાછાંયે ભીષણમન્થા વડડાળખીથી પંખા ખાતી એક ડાળને અઢેલી ઉભા છે ગુફા ફરતી પાણીનાં ભૂલભૂલામણીની કુદરતગૂંથી જાળ પથરાયેલી છે, ને મહા લાંબા ઘાસ ન ઉંચ્ચા નેતરજૂથ ઉગ્યા છે. મેઘલી અમાસની અન્ધારી રાતની કાલિમા સર્વત્ર આચ્છાદાયેલી છે. સર્વ મૂક છે. પાછળ આઘે મહાસાગર લહરતો દેખાય છે.

વડડાળખીએ પંખો ખાતા ભીષણમન્થા કુંજઢોળાવેથી ઉતરી ગુફા-દ્વારમાં જાય છે. ઊપર કુંજમાં એકાએક દીપમાલા પ્રગટે છે, ને વડની ડાળાડાળીમાંથી દેવાંગના ઉતરે છે: નીચે પલ્લવપથારીમાં પોઢેલી વસુન્ધરાને કમલપત્રથી પંખા નાખી ગીત ગાતા ગાતા ઉડાડ છે.)

દેવાંગનાઓ: (આશ્વાસનનું ગીત ગાય છે.)

પેલા આભઝરૂખે અભંગ
સજની ' સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ,
ધીરાં હો ! ધીરાં, હૈયાં શાં, વાગે,
જગમાં પડે પડછન્દ:
ધિનિકિટ ધિનિકિટ મધુરાં શાં ગાજે
આયુષ્યના આનન્દ:

પેલા આભઝરૂખે અભંગ
સજની ! સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ.

(સૂતેલી વસુન્ધરા, થાકયા જેવી એક દેવાંગનાને અઢેલી બેસે છે.)

ઉર-ઉરને આમન્ત્રણ આવે,
ચાલ સખિ ! દેવદ્વારઃ
પ્રેમનો પારાવાર ડોલે ત્ય્હાં,
પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ ઉતારઃ
પેલા આભઝરૂખે અભંગ
સજની ! સ્વર્ગનાં વાગે મૃદંગ.

(એક દેવાંગનાનો ખભો ટેકવી લથડતી શી વસુન્ધરા ઉભી થાય છે. લતામંડપેથી દિશદિશમાં લટકતી પ્રફુલ્લેલી નવરંગ વેલીઓ શી દેવાંગનાઓ ફરતો ઘેર રચે છે.)

વસુન્ધરાઃ (પ્રાકૃતિક વીરત્વનો પ્રયત્ન કરતી)
ક્ય્હાં છે મ્હારા બાણુચાપ !

(હાંફતી હાંફતી)

લાવો, દેવાંગનાઓ ! મ્હને આપો એ,
દિશાઓ ! મ્હને દાખવો એ.
(થાકથી થાકી ગયે ઉભરો ઉતરતાં)
અવન્તી ! ક્ય્હાં એ મ્હારી અવન્તી !
લક્ષ્મીમ્હોરી ને સરસ્વતીશણુગારી.
ને ક્ય્હાં આ અન્ધકારની ગુફાઓ ?
ક્ય્હાં એ પૂર્ણિમા ? ક્ય્હાં આ અમાસ ?
ત્ય્હાં મ્હારા જીવનનો દિવસ હતો,
અહીં મ્હારા જીવનની રજની છે.

કય્હાં એ શિપ્રાના સ્ફાટિક ઘાટ ?
કય્હાં એ મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી ?
કય્હાં એ ગન્ધવતીની જલક્રીડા ?
કય્હાં એ મણિમંડિત પુષ્પપરિમલિત
સૌન્દર્યયાવનને કુંકુમપગલે સુહાતી
હવેલીઓ ને રાજપ્રાસાદોની હર્મ્યસ્થલિઓ ?
કય્હાં એ પુણ્ય ને કલ્યાણના કયારા,
ને કય્હાં આ અઘોર એકાન્ત ?

એક દેવાંગના: આકાશની ગુફાઓ યે એવી છે.

બીજી દેવાંગના: વિમાન તેડાવ્યું છે, આજે આવશે.
પૃથ્વી નક્ષત્રી થઇ હશે,
રાજકુમારીને દસ્યુપાશમાંથી કો નહીં છોડાવે,
તો અમે ઉપાડી જઈશું આજે
સોહામણા સ્વર્ગને આંગણે
અમારી દેવપાંખો ઉપર.

ત્રીજી દેવાંગના: ચન્દ્રાનન સરોવરના ચન્દ્રમહેલ કરતાં
મહાવન કય્હાં ઓછાં અઘોર છે ?

વસુન્ધરા: એ જ ભૂલ ખાધી, દેવકુમારિકે !
મ્હારાં ચાપબાણ ઉતારી
મહાવનના એકાન્તે અડવી સંચરી.
ને ત્રિલોકના પરમ સુભટદેવને યે
મહાવનમાંથી જતો જવા દીધો.
ભરતદેવ ! ઠ્હગારી અપરાધણ છું.

અં. ૨ પ્ર. ૫, પા. ૧૦૫

અવન્તીકુમારીની સરોવરકુંજોમાં
કોઇ યે મૃગયા કેમ ખેલે ?
એ અતિભાવથી ત્હમને અપમાન્યા,
સ્નેહને અવગણી જવા યે દીધા.

પ્રેમપાશે રોકયા હોત,
કીકીમાં પૂરી રાખ્યા હોત,

ચન્દ્રમહેલમાં કેદી કીધા હોત,
તો દિશાઓ ગાજે છે જેની હાકલથી,
સહ્યાં જતાં નથી જેનાં યશોગાન
ઈર્ષ્યાળુ અવન્તીપતિઓથી,
તે રાજમુગટ વીરવીરેન્દ્ર
મ્હારી ઢાલ થઇ ઉભત.
હસ્યુઓ એટલા પ્રારબ્ધી:
મ્હારાં એટલાં પ્રારબ્ધ ઓછાં.
ગંગાદ્વારનાં તીર્થ કરવાં યે
આમ સરજ્યાં હશે મ્હારે.

(સહિયરને સ્કન્ધે લટકી ટહેલે છે. નીચે ગુફા ફરતાં અન્ધારપછેડા ઓઢી કેટલાક માણસો આવી પત્થરશિલાઓ શા અડોલ ને અવ્યય સ્થપાઇ બેસે છે.)

આભમાંથી તારાઓ વીણી વીણી
મ્હારે ઓઢણીમાં ગૂંથવા હતા;
ભરતદેવ ! ત્હારો સ્નેહ પામવો
એટલો અઘરો ને અણમૂલો છે.

અ. ૨, પ્ર. ૫, પા. ૧૦૬

એક દેવાંગના: ચન્દ્રમા આઘો ઉડે છે,
પણ આંખમાં આવી વસે છે.
વસુન્ધરા ! ઉપનિષદોને ભૂલી કે શું ?
આઘેમાં આઘે, પણ પાસેમાં પાસે.

વસુન્ધરા: એ તો પરમેશ્વર,
નહીં કે પ્રીતમદેવ.

બીજી દેવાંગના: ત્હારા પ્રીતમને પરમેશ્વર માન,
એટલે ઋચા સાચી પડશે.
સૂર્યના ઝનાવેગી પ્રકાશ શો
અધઘડીમા આકાશો ઓળંગી આવશે.
ભરતદેવને તુ ઓળખે છે.

વસુન્ધરા: હું મ્હને ઓળખું છું.
હું ત્હમને સહુને ઓળખું છું,
ભરતદેવને એથી અધિકા ઓળખું છું.
જાણુ થશે કે આવી ઉભશે અંહી.
આર્યદેશે ઉગેલા સૂર્યનારાયણને
કોણ ન ઓળખે ?
યુગયુગના યુગધર્મ શીખવનારને
કોણ ન પિછાને ?
ગગનની ઝાલરે ઝાલરે
આલેખેલા છે એના તો નામાક્ષરોઃ
આંખ ઉઘાડે તે વાંચે.
મ્હારા ઉરસિંહાસને વિરાજતો પ્રભુ,

મ્હારા કીકીમંડળે નાચતો નટવર,
એને યે હું ન ઓળખું ?

ભીષણમન્થા: (ગુફાદ્વારમાથી બહાર આવીને)
મહાગુફા સજ્જ છે
પદ્માણીના નરમેધને કાજે.
વડલે વાંદરાં ઉભરાય એમ
ઉભરાશે હવે અંહી દસ્યુપરિવાર.
પદ્માણીને તેડી લાવું ગુફામન્દિરે.

(ભીષણમન્થા કુંજમહડાવે મ્હડે છે. ભીષણમન્થાને આવતી નિરખી દેવાંગનાઓ વડલામાં અલોપ થાય છે, ને પાછળ અન્ધકાર મૂકી દૈવી દીપમાલા હોલવાઇ જાય છે.

લાંબા વાંસસ્થંભને આધારે જલભૂલભૂલામણીનાં વ્હેણ કૂદતો-ઓળંગતો દસ્યુસંઘ દિશદિશમાથી આવી ગુફાદ્વારે ઉભરાય છે, નનનાચ માંડે છે.)

એક દસ્યુ: અહયો ! દાદો આવ્યો છે.

બીજો દસ્યુ: દાદો તો દુઃખ ટાળશે.

દસ્યુસંઘ: હો સોમદેવ ! આથમી મા જઇશ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે:
હો સોમ ! ત્હને પોપચેથી પીશ.
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

હો સોમ ! ત્હારાં કિરણોનાં બાણ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે,
હો સોમ ! એ તો વીંધે પંચ પ્રાણ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

અં. ૨, પ્ર, ૫, પા. ૧૦૮

(એક ભવ્યમૂર્તિ દાદો ને એ દાદાનો સાગરીત બે ગુફામાં જાય છે; દસ્યુકુલ ત્હેમને પાયે લાગે છે.)

ભીષણુમન્થા: જગતની એ પન્નાણી !

એ ઘડીનાં ઘડિયાળાં વાગે છે
કે જ્ય્હારે જીવ ને કાયા જૂદાં પડે છે.
ગંગાદ્વારનો ઉદ્ધાર આઘો નથી.

વસુન્ધરા: એકનાં મૃત્યુથી અનેક ઉગરતાં હોય
તો એકે મરવું જ જોઇએ.
એક આર્યના બલિદાનથી
દસ્યુકુલ ઉદ્ધરશે આજ.
આર્યત્વને એથી આધકું વ્હાલું શું ?
ચાલો, હું સજ્જ છું યજ્ઞમાં હોમાવા.
હુતાશ તો પ્રોજ્જવળ છે ને ?

ભીષણુમન્થા: મહાગુફા યે સજ્જ છે
પન્નાણીના નરમેધને કાજ.

(બન્ને ઉતરવા માંડે છે. ઉપર પણ શિલાઓ જેવા કૂટસ્થ અન્ધારપછેડો ઓઢેલા માણસો આવી ઠામઠામ સ્થપાયા છે, નીચે ગુફાદ્વારે દસ્યુઓનો વનનાચ ચાલતો જ હોય છે.)

દસ્યુસંઘ: હો સોમ ! ત્હારી ચન્દનીને તીર,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે:
હો સોમ ! હું તો પ્રેમનો અમીર,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

હો સોમ ! ત્હારા મણિથી જડાવ,
કે ભરતી ડોલે ભલી રે;
હો સોમ ! મ્હારી મહારાણી લાવ:
કે ભરતી ડોલે ભલી રે.

(હારે હારે ચાલતી પૂર્ણિમા ને અમાસ સમોવડી વસુન્ધરા ને ભીષણમન્થા નીચે ગુફાચોકમાં આવે છે.)

અઘોરનાથઃ જળદેવના ઘોડાઓ ! નિરખો
નરમેધના મહોત્સવની મહારાણી.

(વનનાચ અટકે છે. દસ્યુસંઘ વસુન્ધરાના ઝળહળતા વર્ચસૂર્યને દર્શનમુગ્ધ થાય છે: કોઇક દંડવત પ્રણામ કરે છે.
ત્ય્હાં ગુફાઘુમ્મટની એક મહાશિલા એક દસ્યુમાથે ઉપરથી પડે છે.)

ભીષણમન્થા: દેવી કોપ્યાં છે, મ્હારા વરૂઓ !
પદ્મણીના નરમેધે ધરપાશે !

(ગુફા ઉપરથી બીજી મહાશિલા પડે છે. દિવાલો કમ્પે છે, સારી યે ગુફા ધ્રૂજે છે.)

ગુફામાંથી પોષણા }: મ્હારે નરમેધ નથી જોઇતો.

(ગુફાનો ઘુમ્મટ પડે છે.)

અઘોરનાથઃ તો પદ્મણી નહીં ચ્હડાવિયે, મા !

(દાદાનો સાંગરીત ધ્રૂણતો ધ્રૂણતો ગુફામાંથી આવે છે, પાછળ વિશાલાક્ષ દાદો પધારે છે.)

દાદો: ભૂલી ગયા ? પૂર મ્હડી
પૂત્રોને તાણી ગયાં તે ?
ભૂલી ગયા ? પુત્રીઓને
મધ્ધરો પી ગયા તે ?
ભૂલી ગયા ? સાગરભરતીમાં
સંઘ ખેંચાઈ ગયા તે ?

(ધીરે ધીરે આખી યે ગુફા પડે છે, ઉપરનો વડલો લચી નમી જાય છે.)

અઘોરનાથ: મ્હારી પુત્રી ગઇ.
ભીષણમન્થા: મ્હારો પુત્ર ગયો
દાદો: જૂવો ! ગુફા જમીનદોસ્ત થઇ.
શિલાઓ માત્ર પાછળ રહી.
શિલાઓ ! ફાટો. ને માણસ થાવ—

(શિલાઓ ફાટી મંહીથી આર્યયોધરાજો નીકળે છે.)

ભીષણમન્થા: આ નવો દાદો તો મહાજાદુગારો :
જાણે દેવનો દીકરો.
દાદો: અઘોરનાથ ! ભરતી નહીં ઉભરાય,
પૂર નહીં છલકાય કાંઠા બ્હાર,
મધ્ધર નહીં મારે આજ પછી.
ભીષણમન્થા: અમારૂં એ જ વિનવવું છે;
અમારાં બાલકોનો ઉદ્ધાર.
દાદો: અન્યનાં બાલક ઉદ્ધારશો,
તો જ ત્હમારાં યે ઉદ્ધરશે.

(વજ્રધન્વાને)

વજ્રધન્વા! શરધારાઓ વરસાવો,
વેલુબન્ધ વીંધો પેલો,
જલપૂરનો કોટ થઇ ઉભેલો.
અખંડ વહેવડાવો ભાગીરથીનાં પાણી.
સંગમબારણું ખુલ્લું કરો
ભાગીરથી ને મહાસાગરનું.

અઘોરનાથ: ભાગીરથી ન ઉભરાય—

(બાણધારા વરસાવી વજ્રધન્વા વેલુડાંડો તોડે છે; ભાગીરથી સાગરમાં વહેવા માંડે છે; પૂર ઉતરે છે; પટ સંકોરાય છે, ફરતી પથરાયેલી–વેરાયેલી પાણીની ભુલભુલામણી મટી એકપટ ગંગાનદ થાય છે. દાદાને બધો દસ્યુસંઘ ચરણવન્દના કરે છે.)

દસ્યુઓનો મુખી: આ તો અજબ જાદુગારો!
નદીને કહે આમ જા,
ને દરિયાને કહે આમ કર:
ને નદી ને સાગર એનાં કહ્યાં કરે!
અજબ, બાપજી! અજબ છો અવની ઉપર:
બીજો એવો નથી દીઠો.
પરમેશ્વર એવો હોય તો ભલે

(દસ્યુસંઘ હસ્તાંજલિની પ્રક્ષિપ્ત કરી ઉભો રહે છે.)

અ. ૨, પ્ર. ૫, પા. ૧૧૨

વજ્રધન્વા: ઓળખો છો એ કોણ છે?
આર્યાવર્તમાં ઉગેલો સૂર્ય, ભરતદેવ.

અઘોરનાથ: સૂરજ સ્હામે તે કાંઇ થવાય?

ભીષણમન્થા: સૂરજ તો અજવાળાં કરે ને?

ભરતદેવ: અઘોરનાથ! ભીષણમન્થા!
જલદેવતાનાં બહાદુર સંતાનો!
અગરચન્દનનાં બારણાં પાઠવીશ,
દેવીનું નવમન્દિર ચણાવી સ્થાપના કરજો.

(ભીષણમન્થા વસુન્ધરાને બ્હાય ઝાલી તેડી લાવે છે. સ્વપ્નામાં ચાલતી જેવી વસુન્ધરા આવે છે.)

ભીષણમન્થા: લે, બાપજી! ત્હારી પદ્માણી.

અઘોરનાથ: ગંગાદ્વારના દસ્યુસંઘને
નરમેધના શપથ છે આજથી.
દસ્યુઓ ન્હારા દાસ છે, દેવ!

ભીષણમન્થા: અમે તો ત્હારી પૂજા માંડશું, દાદા!

ભરતદેવ: નહીં, સાગરનાં સન્તાનો! કદી નહીં:
મનુષ્યપૂજા ન હોય મહીતલમાં.
પૂજા પ્રભુની, કે પ્રભુના અંશની.
જેનાં કિરણે સાગર સળગે છે,
ઉભરાય છે ને ઓસરે છે,
અમૃતનાથની એ સોમપૂજા જ શોભે
સાગરહૈયે રમન્તાં જલઘોડલાંઓને તો.

તીર્થવાસીને મા પજવશો,
એટલી મ્હારી આણ માનજો.

(ભરતદેવ ને વસુન્ધરા અન્યોન્યને ઓળખી પરસ્પરની આંખોમાં જ ઘડીક અનિમિષ નિહાળી રહે છે. એ નયનદોરે નટવર શા કંઈ કંઈ ઉરભાવ નાચી જાય છે. ઉભય અવાક્ છે, ઉભય ગતિભૂલ્યાં છે.)

ભરતદેવ: (થોડીક વારે આત્મભાન પાછું જાગતાં)
સુભટપતિ! પૃથ્વીની પદ્મણીને,
અવન્તી દેશની રાજલક્ષ્મીને
અવન્તીનાથને જઇ સોંપી આવો.
કહેજો, અવન્તીયશ તે પૌરવકીર્તિ છે.

વસુન્ધરા: (પલકપલકે ભરતદેવ ભણી, ઉડતી ચકલીની પાંખ સમી, મીટ ભરી લેતી ને સાળુની સેંથીસેર સંકોરતી સંકોરતી સ્વગત)
એમ થતું હતું કે
કોણ જાણે શું યે કરશે.
હાશ, હવે અવન્તી જવાશે.

(આર્યસુભટો વસુન્ધરાને લઇ ચાલવા માંડે છે ત્હાં અન્તરિક્ષને વડલેથી દીપમાલા પ્રગટે છે, ને દેવાંગનાઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ને ભરતદેવને દેવફૂલડે વધાવે છે. ભરતદેવ જયસ્થંભ શા અડોલ સ્મિતમુદ્રાએ ઉભેલ છે.)

દેવાંગનાઓ: રાજરાજેન્દ્રનો જય હો!
છે, ને ઉઘાડશો આપનાં
રસરાજવીનાં એ રસલોચનો ?
ને નિરખશો તડફડતી પ્રેમપંખિણીના
ઉડતા ને ઉછળતા એ ઉરભાવ ?

પ્રેમદાના પ્રેમને પુરુષો પિછાનશે?
કે નહીં પારખે કદી યે?

પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલમોર!
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચકોર.

આભકાંઠે ઉભી જગ કરો છો ઝાકઝોકાર:
એક એને નહીં ઉજાળો? અમૃતના ચોર!
આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે ચકોર.

આડું જૂવે, પાછું જૂવે, સંકોરે સાળુકોર;
અણબોલી ઉડન્તી કરે આંખડલી મદશોર:
પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલમોર!

(છેલ્લું ચરણ ગાતાં ગાતાં સહુ દેવાંગનાઓ વસુન્ધરાને પોતાની પાંખે બેસારી આકાશમાં ઉડી જાય છે. સ્વર્ગે પાછી સિધાવતી ઉર્વશી પાછળ પુરુરવા તલફતી આંખે નિહાળી રહ્યા હતા તેમ ભરતદેવ આછી–આછી થતી વસુન્ધરાની પાછળ નિરાશા ને અભિલાષાની લોલવિલોલ નજરો ફેંકતા ભાગીરથીઆરે રહે છે.

ભાગીરથીને સ્હામે તીર અવન્તીકુમાર ને તેમના વ્યાઘ્રાજિનધારી યોધરાજો આવી પહોંચે છે.)

રાજર્ષિ ભરત

અંક ત્રીજો

પ્રવેશ પહેલો:
મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી

અવન્તીનાથ: ઉજ્જયિનીના ભાગ્યવિધાતા! નમસ્તે.

(અન્તર્ખંડમા મહાકાલેશ્વરજીની સમીપ યોધરાજને નિહાળી રંગમંડપના ગર્ભદ્વારમા જ થંભી જાય છે.

શિમાને આરે મહાકાલેશ્વરજીના શિવમન્દિરમા સાયંકાળના આછા પડછાયા, પ્રકાશ ને અન્ધકારના ઉજમાળા ગાલીચા શા, પથરાયેલા છે. રંગમંડપમા ને જ્યોતિર્લિંગના ગર્ભદ્વારમા ધૈરાશ ગાઢ ગોરમ્ભાયેલી છે. પરબ્રહ્મને જાણે મહામાયાના આવરણ ચ્હડતા હોય ને નવબ્રહ્માંડ સૂજતાં હોય તેમ એ કિરણગૂંથણીમાં, તેજતિમિરની એ સન્ધિપ્રભામા, કંઇ કંઇ સૃજનો તરવરતા હોય છે.

મહાકાલેશ્વરજીના જયોતિર્લિંગ સન્મુખ ટોપકવચધારી પ્રચંડ કો મહાયોધ હસ્તાંજલિ કરી રહી વિરાજેલ છે.)

મહાયોધ: નમસ્તે ! મહાદેવા ! નમસ્તે !
બ્રહ્માંડના કલ્યાણનિધિ શિવજી ! નમસ્તે !
આર્યાવર્તના અન્ધકાર ઉતારવા
દિશદિશને દેવવન્દ્યા ખોળે
દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ પ્રગટયાં:
અબ્રહ્મણ્ય ને અનાર્યતા ત્હો યે હજી,
વસ્ત્રોમાંની કરચલીઓ ને ઝાલરોની પેઠે,
સન્તાયાં છે આર્યાવર્તમાં ઠામ ઠામ.
પડછાયા વિનાનો દિવસ,
અન્ધકારના ઓળા યે વિનાની પૂર્ણિમા,
જગતમાં ઉગશે કદી યે ? પ્રભો !

અ. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૧૮

(આશ્ચર્યનયને ને કૌતુકમુદ્રાએ આજાનબાહુ અવન્તીનાથ વીરત્વ-નીતરતા યોધરાજની આરતી સાંભળી રહે છે.)

મધ્યાન્હના મહાપ્રતાપી માર્તંડદેવનું
મધ્યાકાશમાં સિંહાસન મંડાય છે,
તેમ મધ્યદેશને પુણ્યઉછંગે
મંડાયું છે મહાકાલેશ્વરજીનું દેવતખ્ત.
સૂર્યમાલામાં સૂર્યરાજ છે,
તેમ આર્યાવર્તમાં છે મહાકાલેશ્વર.
કલ્યાણનાથ ! કાળના યે કાળ !
સર્વજેતા મહાકાલના યે જયપતિ !
જગતને ત્હમારૂં શરણું જ સાચ્ચું છે.
દુનિયાના વિનશ્વર મહાદરબારમાં
શાશ્વત ને ચિરંજીવ ને કાલાતીત
આપ જ છો એક ભદ્રકાલીશ્વર.
સંસારસાગરમાંની તરણતારિણી દેવનૌકા
જીવનતીર્થની તો એક આપ છો.

અવન્તીનાથ: (ન સ્હેવાતા–ન રહેવાતા અમૂઝાઈને)
યોધરાજ ! નમસ્તે !
મહાકાલેશ્વરજી છે મધ્યદેશનું દેવછત્ર.
લક્ષ્મી સરસ્વતી બુદ્ધિ પ્રભા
—સહુ પ્રફુલ્લેલા પુણ્યલતાઓ છે
એમનાં દેવમૂલાં કિરણમંડલમાંથી.
એ ચન્દ્રમૌલીશ્વરને ભાગ્યદેશે તગતગતી
ઉજ્જયિનની તો ચન્દ્રકલા છે.

યોધરાજ: અવન્તીદેવનું રાજવેણ ખોટું ન હોય.
એ ચન્દ્રજ્યોતનાં છે અમૃતઅજવાળાં
ઉજ્જયિની ને ઉજ્જયિનીવાસીઓનાં.
જેવાં ચન્દ્રકલાનાં કિરણો ઉડે છે,
એવાં ઉડે છે ઉચ્ચાં
ઉજ્જયિનીનાં યે ભાગ્યકિરણો.
સારા યે આર્યાવર્તમાં સોહાશે.

અવન્તીનાથ: યોધદેવ ! આર્યયોધ જણાવ છો.
ઉજ્જયિનીને જીતવા પધારો
ઉજ્જયિનીને બિરદાવો છો.
ઉજ્જયિનીનાથને ઋણભારે ચાંપો છો.

યોધરાજ: અવન્તીદેવ ! ઉજ્જયિનીને બિરદાવવી એટલે
આર્યોને કાજે ઉજ્જયિની જયધર્મ્ય ભાખવી.
સારૂં ન હોય, અવન્તીદેવ !
જીતવાને તે યોગ્ય ન હોય.

અવન્તીનાથ: યોધરાજ ! આર્યો શું વાંછે છે ?
ઉજ્જયિનીનો જય, કે ઉજ્જયિનીની મૈત્રી ?

યોધરાજ: આર્યો ઉજ્જયિનીની મૈત્રી માગે છે.
સરસ્વતીનું ધામ, લક્ષ્મીનું મન્દિર
સુજનતાના પ્રાસાદ સમી ઉજ્જયિની
આર્યતાની અરિ ન હો:
આર્યાવર્તમાં ઉતારેલી ગ્રહમાલા શાં
વેરાયેલાં તીર્થોની તીર્થરક્ષાના

આં. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૨૦

સદ્ધર્મદિગ્વિજયમાં
બ્રહ્માવર્તના ભરતરાજની સંગાથી હોઃ
આર્ય યોધગણનો એ મહાશય છે.

અવન્તીનાથઃ અવન્તીની સમશેરો વીજળીપાયેલી છે,
અવન્તીનાં વજ્રચાપ ને શરભાથાં
વિશ્વકર્માનાં ઘડેલાં-ભરેલાં છે.
એક મહાસંગ્રામ પછી મળીશું,
ભેળા બેસી શોધીશું ભાગ્યયોગના મન્ત્રો.
પણ યોધરાજ ! આર્યોને જઇ કહેજો,
અવન્તીનાથે આર્યદેવના ઋણિ છે.
કિષ્કિન્ધાની મહાવાનરસેના,
મહા માસના અણધાર્યા મેઘગોરમ્ભા શી,
ઉજ્જયિનીને ગઇ રાતે ઘેરી વળી,
શિપ્રાનાં પાણી ડ્હોળાં કીધાં,
મહાકાલેશ્વરનો ધ્વજદંડ ઉતાર્યો;
ત્ય્હાં, અવન્તીયોધગણ આવતાં-આવતાંમાં,
એક આર્ય યોધરાજ પધાર્યો.
ગિરિશિખર શો પ્રચંડ,
ગરૂડરાજ શો ઘુમતો,
વીરમુગટ શો પરાક્રમીઃ
પ્રજાઓનાં પ્રારબ્ધનો ઘડનાર,
અવનીતલવાસી જાણે બ્રહ્મા.
એના રથચક્રથી ધરણી ધ્રૂજતી.

યોધરાજઃ એવા નહીં, તે આર્યયોધ નહીં.

આર્યો તો આભના આધાર છેઃ
પણ ગૌરવ તો ગુણપારખનું.

અવન્તીનાથ: ઉખાડયું રાયણનું એક વૃક્ષ,
કીધી એની મહાગદા,
ને કિષ્કિન્ધાના પશુદળને
દળ્યું–કંઇ દળ્યું એ યોધરાજે!
આભ ને અવનીની વચ્ચે
કાલચક્ર માનવજાતને દળે છે તેમ.
ઉજ્જયિનિને ઉગારી એ યોધદેવે.
હજારો વચ્ચે એક ઘૂમતો,
જલમોજાંઓ વચ્ચે જાણે જયનૌકા.

યોધરાજ: આર્યો તો અમૃત પી અવતર્યા છે.
દેવદાનવના સાગરમન્થનકાલે
દેવોએ પીતાં વધેલું અમૃત
આર્યકુલને પાયું હતું અમરનાથે.

અવન્તીનાથ: દુશ્મનના દુશ્મન શું તો દોસ્તી
સાંધે અવનીના અવનીપાલો.
આ તો અવનીપાલ જ નહીં,
દેવકુલનો જાણે દેવપાલ.
અવન્તીને ઉગારી એ અરિદેવે.

યોધરાજ: છળ, કપટ, પીઠના ઘા,
દુશ્મનના દુશ્મન શું મૈત્રી,
પાંખ કાપી ઉડાડવાં ને વીંધવાઃ

અં. ૩, પ્ર. ૧, પા. ૧૨૨

એ આર્યનીતિ નથી, અવન્તીદેવ !
ઉજ્જયિનીને ઉગારી છે તે અપનાવવાને.
અવન્તીને આર્યો અખંડ વાંછે છે.
કિષ્કિન્ધાની વાનરસેના
અવન્તીની કોરે ખંડિત કરે,
કોરખંડાયેલો યે એ ચન્દ્ર જીતવો
આર્યોને તો અપયશ જ છે.
ઉજ્જયિનીની પૂર્ણિમાને જીતવાના
આર્યોના છે વીરઅભિલાષ.
અસ્તંગમિતમહિમા ઉજ્જયિનીને જીતે,
આર્યોનો યે મહિમા તો
એટલો ઓસરી જાય યશઅજુવાળથી.
અવન્તીના મધ્યાન્હના સૂર્યથી
બ્રહ્માવર્તના મુગટને વધાવવો છે.

અવન્તીનાથ: સૂરજ સ્હામે યે ઉઘાડી આંખે ચાલો
એવા છો આર્યરાજ, યોધદેવ!
બાણચાપ ને ટોપકવચ તો
અવન્તાયોધશાઓનાં યે છે અજેય:
સૂરજની કિરણવેલ સમી
સોનાવેલે શણગારેલાં.
પણ આર્યોનાં તો શસ્ત્રઅસ્ત્ર જ ન્યારાં.
ભરતદેવને ભાથે ભર્યાં છે
હૈયાને નાથતા ઋણપાશ:
ને સિંહને ય જાણે નાથે છે
સુજનતાના એ ઋણદોરથી.

યોધરાજ: અવન્તીદેવ ! એ જ આર્યતા.
વીરત્વ ઓછાં નથી આર્યોનાં,
સૌજન્ય એથી સવિશેષ છે.
અને એથી જ છે, અવન્તીદેવ !
જગતભરમાં આર્યત્વનો દિગ્વિજય.

અવન્તીનાથ: એવા આર્યત્વનો સદા જય હો !
આટઆટલાં પખવાડીઆંથી મોરચા માંડયા છે;
નથી એક્કે સુન્દરીનું અપમાન,
નથી એક્કે નિઃશસ્ત્રીને શસ્ત્રશાસન,
નથી એક્કે પુરજનને સૈન્યપીડન.

યોધરાજ: બ્રહ્માવર્તના એ બ્રહ્મયોધ;
યુદ્ધ આદરતાં યે પરમ બ્રાહ્મણ.
રણસંગ્રામે એમનાં તો ધર્મયુદ્ધ..

અવન્તીનાથ: એવાથી તો જીતાવું યે સારૂં.

યોધરાજ: (ઉત્સાહ પ્રેરણાથી વડડાળી શા ઝૂજતા ઉઠીને)
આજાનબાહુ છો, અવન્તીદેવ !
આર્યોના અરિ થવાને યોગ્ય છો.
સ્મરણે સંચી રાખજો આ યોધવેણ:
મધ્યાવર્તના મહારાજવી અવન્તીદેવ
ભરતરાજના યે પૂજનીય થશે.

(યોધરાજ અલોપ થાય છે. રંગમંડપના ગર્ભદ્વારને માપતા અવન્તીનાથ એક જ, માનવસ્થંભ શા, રહે છે.

યોધરાજના વીરશબ્દને જાણે ઝીલી લઇ દિગન્તમા પ્રસરાવતી જેવી મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી ગર્ભદ્વારમાંથી રંગમંડપમાંથી ને શિવમન્દિરમાંથી પૂરની પેઠે વહતી આકાશમા ગાજી રહે છે.)

પ્રવેશ બીજો:

બ્રહ્માવર્તમાં બ્રહ્મસભા:

(સરસ્વતીને તીરે બ્રહ્માવર્તમાં એક સઘન કુંજમાં સૂર્યમંડલ સમી તેજસ્વી બ્રહ્મસભા મળી છે. ગ્રહો ને ઉપગ્રહો સમા ઝળહળતા ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વી ને ઋષિકુમારો એકઠા મળેલા છે. ઉપર વૃક્ષશાખાઓ વીંઝણો નાખે છે, કુંજઘટા સૂર્યતાપને નિવારી લે છે, ને દર્ભ કુશ શણ ને ઉનના તેમ જ છાલાના ગાલીચાઓ ઉપર બ્રહ્મવર્ચસ્વી બ્રાહ્મણો વિરાજેલા છે.)

અમાત્ય: તપોધન પુણ્યપ્રભાવી ધર્મતેજસ્વી
આ બ્રહ્મસભાની સમીપે
મહારાજ પૌરવદેવની વિજ્ઞપ્તિઓ બે છે:
દેવપાવન પુરુવંશનું ધર્માસન
કઇ રાજનગરીમાં સ્થાપવું:
અને વિન્ધ્યાટવિના મહાવનની સીમાઓ
આર્યજનોએ ઓળંગવી કે નહીં ?

(કુલપતિ કણ્વ ને વલ્કલધારિણી શકુન્તલા, માલિન્યાશ્રમના બ્રહ્મપરિવાર સંગાથે, પધારે છે. બ્રહ્મસભા ઉભી થાય છે, સહુ પરસ્પરને વન્દન કરે છે.)

અમાત્ય: (આગળ આવીને શિરસા વન્દી હસ્તાંજલિ કરી રહીને)
રાજમાતુશ્રી ! પ્રણમું છું.
પૌરવકુળનો જય હો જગતમાં.

અ. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૫

શકુન્તલા: (પૂર્વસ્મરણો ખડાં થયે આછી વિષાદછાયા મુખચન્દ્રિકા ઉપર ને કંઠમાધુર્યમાં પડયાં પછી)
મન્ત્રીશ્વર! કલ્યાણ થાવ.
પૌરવપુરમાં કુશળ વર્તે છે ને?
પુરુવંશનું ધર્માસન તો પુણ્યવન્તું છે ને?

અમાત્ય: આ બ્રહ્મર્ષિઓના આશીર્વાદથી
ને આર્યોના આર્યત્વના ઓજસ્થી
સુખ ને કલ્યાણ પ્રવર્તે છે પુરુનગરીમાં.
આપના મહાનુભાવ પુત્રદેવ તો
કલ્યાણયશસ્વી પિતૃઓનાં યે પુણ્ય
પ્રભુપ્રભાળાં કરશે.

કુણ્વ: ઋષિકુમારો! ગાવ એ
બ્રહ્મજ્ઞાનભર્યો ભારતમહિમા.
આર્યાવર્તથી ગુણગૌરવી બ્રહ્મસભામાં
ગાવ એ ઇતિહાસનાં બ્રહ્મગાન,
ભાવિ અને ભૂતકાલનાં.

ચાર ઋષિકુમારો: (બ્રહ્મસભા સન્મુખ આવીને)

સપ્તસિન્ધુ! બ્રહ્માવર્ત! તક્ષશિલા! ને નલીન્દ!
ગંગાતટના પવિત્ર ઋષ્યાશ્રમ હો!
પંચવટી! બોધીસત્ત્વ! જમનાજીનાં ગોપીતત્વ!
આચાર્યો કેરાં પુનિત જન્મતીર્થ હો!
ગાઓ—ગાઓ મળી સર્વ ભારતનાં બ્રહ્મગાન.

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૬

ગાઓ એહ ગુણવાર્તા,

ગુણપૂજક જગનાં નરનાર હો!

ઉપનિષદ! યોગમયતા, ભાગવત! ભક્તિપરાયણતા,

દર્શનો! લોકકુતુકકર બુદ્ધિપ્રાગલ્ભ્યે;

વેદસંહિતા! અગમ્ય અગોચર

વાણીમાંના સહુ વાણીપર ભાવે:

ગાઓ–ગાઓ મળી સર્વ ભારતનાં બ્રહ્મગાન.

ગગનકમ્પાવત ગીતે, પૃથ્વિકુંજ પડઘો પાડીને,

ઉદ્‌ગાતા ઓ!

કાલગુફા વીંધી શબ્દબાણથી

વિપુલવૈભવી ભવ્ય કાવ્યથી ગાઓ:

ગભીર–ગભીર સ્વરે નાદે:

ધીરધીરે:

ગાઓ એ મહાકથા વિ

તપસ્વી: (બ્રહ્મસભાને)

ઋષિજનો! યોગીરાજો! તપસ્વીઓ!
કુલપતિ કણ્વ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે,
બ્રહ્મસભાને બ્રહ્માસને તે જ શોભે.
પૌરવવંશની માતા દેવી શકુન્તલા યે
જીવનનાં કેટલાંક વર્ષો શિવાય
આજન્મ તપસ્વિની જ છે;

અં. ૩, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૭

બ્રહ્મસભાને અર્ઘ બ્રહ્માસને તે શોભે.
વિરાજો બ્રહ્માસને, બ્રહ્માવર્તનાં મહાઅતિથિઓ!

(બ્રહ્મતેજથી બ્રાહ્મણોના મુખસૂર્ય ઝગારા મારી રહ્યા છે એવી નક્ષત્રમંડલિ સમી બ્રહ્મસભા ગોઠવાય છે.)

કૃષ્ણ: મન્ત્રીશ્વર! આર્યત્વના અવતાર
મહારાજ ભરતદેવનો આમન્ત્રેલો
આ બ્રહ્મસમાજ મળ્યો છે અંહી.
શો સન્દેશ છે પુરુકુલપ્રદીપનો ?

અમાત્ય: બ્રહ્મવર્ચસ્વી આ બ્રહ્મસભાને
મહારાજ ભરતદેવે ચરણવન્દના કહાવી છે.
તપોધન—જ્ઞાનધન—ચારિત્ર્યધનવન્તા
બ્રહ્મરાજોને અશ્વમેધનાં છે આમન્ત્રણ.
ને બે આર્ય પ્રશ્નોના નિર્ણય વિનવ્યા છે:
એક: આર્યત્વનું ધર્માસન કય્હાં સ્થાપવું?
બે: વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં ?
ગંગાદ્વારના નરમેધને અટકાવી
અસુરો કનેથી અમરકન્યકાઓ છોડાવવા
મહારાજ સ્વયં પાતાલમાં પધાર્યા છે.

બ્રહ્મસભા: જય હો એ પૌરવકુલનો,
જય હો એ જયકિરીટીનો.
દેવો તીર્થો અને બ્રાહ્મણોનો તો
પૌરવવંશ પરમહિતસ્વી જ છે સદા.

અં. ૭, પ્ર. ૨, પા. ૧૨૮

તપસ્વી: યજ્ઞમહોત્સવપ્રસંગે આશીર્વાદ દેવા
બ્રહ્મસભા પારવપુરમાં આવશે:
આર્યત્વના પરાક્રમયજ્ઞમાં
કુલપતિ કણ્વદેવને આચાર્યપદે સ્થાપશે.

બ્રહ્મસભા: કુલપતિ કણ્વ જ આચાર્યપદે શોભે:—

તપસ્વી: દિનના તેજસ્યજ્ઞમાં દિવાકરની પેઠે.

કણ્વ: દેવોની દેવવાણી છે કે
ગંગાયમુનાના મહાપ્રવાહ અવરોધી
ભરતદેવ સવાસો અશ્વમેધ કરશે.
શકુન્તલા ! ત્હારો પુત્રદેવ,
દશરથના રામચન્દ્રજીની પેઠે,
ત્હેમને એ પરાક્રમોથી વિસરાવશે.

યોગીન્દ્ર: આર્યકુલની કીર્તિનાં દુંદુભી
ભૂમંડલમાં ભરતદેવ વગડાવશે:
ને એ જયયજ્ઞોના મહોત્સવોના આચાર્યદેવ
કુલપતિ કણ્વ મુનીશ્વર
દેવમંડલમાં તે જાણ કરશે.

મુનિ: વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવાનો પ્રશ્ન વિકટ છે.
આર્યોની ભરતીને ઓટ નથી
ત્રિકાલના ઝાંપા સૂધી એ.
સૃજનકાલથી ચાર–ચાર કોટ મંડાયા છે

ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે ભારતમાં.
નર્મદા ને તપતિના મહાનદ,
વિન્ધ્યા ને વિન્ધ્યાપાદના ગિરિવરો,
ઉભા છે વેરાયેલા આંતરીને.
ઉતરાય તો ઓળંગવા
અન્ધકારમાં પ્રકાશ પાડવાને કાજ.
જાવ ને જય કરો, આર્યકુલ !

શાસ્ત્રવેત્તા: (સ્મૃતિનો શ્લોક ભણીને)

आसमुद्रान्तु वै पूर्वात् ,
आसमुद्रात्तु पश्चिमात् ,
तयोरेवान्तरं गिर्योः
आर्यावर्तं विदुः बुधाः

કાળું મૃગ ફરે એટલો આર્યાવર્ત;
સોમતીર્થથી અવન્તી અને ગંગાદ્વાર.
પુરુવંશના એટલો આર્યદેશ.

યોગીન્દ્ર: મહીપાલને મહીની અવધો કેવી ?
લોકપાલને લોકસીમાઓ ક્‌હાંથી ?
નિઃસીમ ને નિરવધિ છે
આર્યકુલનો આર્યાવર્ત તો:
પૃથ્વી જેટલો પથરાતો
ને વ્યોમ જેટલો વિસ્તરતો.
ભરતવંશ જગતભરમાં ઉભરાશે.

કૃષ્ણ: શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે,
સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે,
જીવનવિધાન એક છે:
ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ વડિલોનો વારસ
વિધવિધવર્ણો આર્યદેશ એક જ છે.
રૂમઝૂમતી સાગરમેખલાથી શોભતો
આર્યાવર્ત દેશ નથી, ખંડ છે,
ત્હેના ભાગો પ્રાન્તો નથી, દેશો છે;
એક જ આર્યદેહના એ અવયવો છે.
એ જ પરવો, ને એ જ ઉત્સવો:
એ જ સુખદુઃખના દિલાસા ને વિસામા.
એક જ મેઘની એ અનેક ધારાઓ:
એક જ પૌરવકુલના મહાવડલાની
દૂર—દૂર પથરાતી ને ઉગતી એ વડવાઈઓ.

શકુન્તલા: ભરતદેવના હાથમાં ચક્ર છે,
ભરતદેવના પગમાં પદ્મકોષ છે.

કૃષ્ણ: ભરતદેવ સાગરને ઓળંગશે,
ને મહાસાગરનાં મહાજલમાં યે
ભવતરણી તરાવશે.
દેવમાયા સમી તપસ્વિની શકુન્તલાએ
ચક્રવર્તીનાં લક્ષણ ભાળ્યાં તે ભાખ્યાં.
ધરતીના દૂરદૂરના છેડા સુધી,
સાગરના મહાઆરાઓ લગી,
દિશાકાળની પાળ પર્યન્ત,

આર્યદેશ વાધતો વિસ્તરશે
આર્યત્વ વિધિનું વિધાન છે,
આર્યત્વને અવરોધ નથી કાંઇ
નદનો ગિરિરાજનો કે સિન્ધુપગથારનો.
અગસ્ત્ય મુનિએ સમુદ્ર પીધો છે,
વિન્ધ્યાટવિ વસાવવા કાજે યે
એમને વિનતિ વિનવીએ.
બોલો, બ્રહ્મસભાના બ્રહ્મદેવો !
આર્યકુલની ત્રિકાલની મહાગાથાઃ

(કણ્વ ઋષિ ઉચ્ચારાવે છે, બ્રહ્મસભા ઉચ્ચારે છે.)

सहनाववतु, सह नौ भुनक्तु,
सहवीर्यं करवावहैः
तेजस्वीनावधीतमस्तु;
मा विद्विषावहै.

એ ગાજો. ને ઉજવજો જગતયાત્રા.

યોગીન્દ્ર : બીજો પ્રશ્ન કપરો છે.

શાસ્ત્રવેત્તા : શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય ઉતારજો.

મહાજ્ઞાની : આમાં તો અનુભવની આણ—

તપસ્વી : ભવિષ્યકાલના મહાસાગરની પાર
આઘે ને આઘે આંખડી પરોવી
આર્યત્વની પાટનગરી સ્થાપજો.

કણ્વ : महाजनाः येन गताः स पन्थाः;
મહાજનનાં મન પૂછો-પૂછાવો.

અં. ૩, પ્ર, ૨, પા. ૧૩૨

(બ્રહ્મસભાને કિનારેથી એક તરુણ ઊઠે છે.)

તરુણ : મન્ત્રભવન ને મહાસભામંડપ
રાજમહેલમાં નિરનિરાળાં હોય છે:
તેમ સરસ્વતીતીરે બ્રહ્માવર્તમાં ધર્મરાજધાની,
ને યમુનાતીરે પૌરવપુરમાં
મન્ત્રરાજની સ્થપાય તો ?

એક છેડેથી અવાજ:—
વિદ્યા ને તપમાં ને ડહાપણમાં
એ ગરીબ છે, બાલક છે.
સલાહની એની ધૃષ્ટતાને
ન સાંભળવી, તુચ્છકારવી.
બ્રહ્મસભાનું અપમાન—

(બ્રહ્મસભામાં તોફાની સાગરના ખળભળાટ શો ઉછળાટ થઇ રહે છે.)

તપસ્વી : બ્રહ્મસભાને તો તમે અપમાનો છો.
સયુક્તિક વચન બાલકનું યે સ્વીકારવું,
અયુક્તિક વચન વેદનું યે વર્જવું :
બ્રહ્મસભાનો એ ધર્મમન્ત્ર છે.

કણ્વ : તપસ્વીરાજ સાચ્ચું ભાખે છે.
ગરીબ કે તવંગર, સાક્ષર કે નીરક્ષર,
યુવાન કે વૃદ્ધના ભેદ
આર્યત્વભજતી બ્રહ્મસભામાં નથી :
યુક્તઅયુક્તનો એક જ ભેદ છે.
એ યૌવનવૃદ્ધનું વચન જ સાચું છે.

એમની આછી વાતળી સૂચના
એ બ્રહ્મસભાનો નિર્ણય થશે.
એ યૌવનવૃદ્ધને મન્ત્રીશ્વરજીને સોંપીશું,
આર્ય રાજનીતિમાં કેળવશે.
પૃથ્વીનો દીર્ઘદ્દષ્ટા મન્ત્રીશ્વર થશે એ.

તપસ્વી: તો સરસ્વતીતીરે ધર્મરાજધાની,
ને યમુનાતીરે મન્ત્રરાજધાની સ્થાપવી.
અંહી બ્રહ્મપુરી, ને ત્યાં મન્ત્રપુરી.

કણ્વ: આર્યકુલની એ સનાતન પાટનગરી નીવડશે.
આર્યોનો પરમ રાજમન્ત્ર છે **લોકસંગ્રહ**.
બ્રહ્માવર્તમાં ને પૌરવપુરમાં,
મન્ત્રભવનમાં ને ધર્મભવનમાં,
એ મહામન્ત્ર પળાશે ત્યાં સુધી
પુણ્યમ્હોર્યાં જ પ્રફુલ્લશે
આર્યો આર્યદેશ ને આર્યપાટનગરી.

તપસ્વી: મહર્ષિનાં વચન મિથ્યા નહીં જાય.
કાળનાં વાદળ ગડગડીને જશે,
તોફાનના ઝંઝાનિલ ઝમકારીને શમશે,
આર્યત્વની એ પાટનગરી નહીં મટે.
અશ્વ નબળા અસ્વારને ઉથલાવે:
આર્યત્વને ચૂકશે તો
અવનીઝીલતા આર્યવંશને યે એમ
ઉથલાવી નીચે નાંખશે
એ જગત્‌યશસ્વિની પાટનગરી.

મન્ત્રીશ્વરજી ! સાંભળ્યા ને
બ્રહ્મસભાના બન્ને યે મહાનિર્ણય ?

અમાત્ય: શિરસા સ્વીકારૂં છું બ્રહ્મસભાના બ્રહ્માદેશ:
ત્રિકાલદિગન્તસ્વી ને ઇતિહાસનિર્ણયાત્મક છે તે.
આર્યત્વની યુગદર્શિની છે આ બ્રહ્મસભા:
ઉગતા-આવતા ઇતિહાસોને ઘડનારી.

યોગીન્દ્ર: બ્રહ્મસભાને એક વિજ્ઞપ્તિ છે.

કણ્વ: યોગીજનના તો પુણ્યાદેશ જ હશે.

યોગીન્દ્ર: ભરતદેવે નરમેધ અટકાવ્યા:
સોમતીર્થ ગંગાદ્વાર ને હિમાદ્રિતટ-
તીર્થરાજોનું પરિત્રાણ કીધું:
અવનીમાં આર્યત્વ વિસ્તાર્યું:
આર્યાવર્તના કપાયેલા અવયવો સાંધી સાંધી
આર્યદેશનો અખંડ દેહ સ્થાપ્યો:
દેવ તીર્થ બ્રાહ્મણોને અભયદાન દીધાં:
પૌરવકુલનો ધર્મધ્વજ પૃથ્વીમાં પરવરે છે:
બ્રહ્મસભાએ વિચારવું ઘટતું નથી એ ?

મહાજ્ઞાની: વિચારકોને તો વિચારવું જ ઘટે ને ?
ભરતદેવનાં રથચક્ર, સૂર્યચક્ર શાં,
મ્હોટાં અજેય ચક્રચક્રિત છે.
દોડતાં ધરતીને ધરતીકમ્પ થાય છે.
છ વર્ષના બાલ યુવરાજ
સિંહ વ્યાઘ્ર વરાહાદિને

વનના મહાવૃક્ષે બાંધતા:
આજે મહાઅનાર્યોને એમ બાંધે છે.
વૃક્ષની ડાળે–ડાળે ચ્હડતા ને રમતા:
આજે પૃથ્વીવડલાની ડાળે–ડાળે
ચ્હડે છે ને રમે છે
પૃથ્વીલોકનો એ પુરુષોત્તમ.

યોગીન્દ્ર: અશ્વમેધના યજ્ઞમહોત્સવ પ્રસંગે
રાજર્ષિનું મહાબિરદ
એ લોકપાલને બ્રહ્મસભા આપે તો ?

બ્રહ્મસભા: બિરદ આપો, બિરદ આપો:
રાજર્ષિનું બિરદ આપો.
કુલપતિને કહો, બ્રહ્મદેવો !
રાજર્ષિનો મુગટ પહેરાવશે.

કણ્વ: બ્રહ્મસભાની જેવી બ્રહ્માજ્ઞા.
ભરતદેવથી રાજર્ષિપદ શોભશે,
પુણ્યપરિમલિત ને પ્રભાવન્તુ થશે.

શકુન્તલા: પુરુવંશનો ને આર્યકુલનો
આજે પુનરૂદ્ધાર સ્થપાયો
બ્રહ્માવર્તની આ બ્રહ્મમહાસભામાં.

મન્ત્રીશ્વર: ભરતકુલની રાજમાતાના પદકમલ સમીપે.

મુનિરાજ: બોલો શ્રી ભરતકુલનો જય !

(આમસ્ત ગાજતી બ્રહ્મસભા ભરતકુલના જયધ્વનિથી ગાજી રહે છે, ને કુરુક્ષેત્રના મહારણ્યપગથાર ઉપર એ જયધ્વનિના પડઘાની તરંગાવલિ, યુગના યુગ સૂધી, ઉછળતી પ્રસરી રહે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો :

ઉજ્જયિનીનો નગરચોક

(મોતી માણેક લીલમ હીરા : નાનારંગી રત્નમણિઓથી ઝળહળતી, ઉજ્જયિનીના નગરચોક ફરતી, લક્ષ્મીછલકાતી દુકાનો છે, ને એ લખપ્વજીઓની ને એ કોટિધ્વજીઓની દુકાનોએ લાખોનો વ્યવહાર ચાલે છે. સાતસાત માળના કુલભવનોની અગાસીઓમાં લતામંડપો માંડેલા છે. નગરચોક વચ્ચે સ્ફાટિકપાળનો જલકુંડ છે, વેલમાંડવો છે, ને જલકુંડની મધ્યમાં ચોગમ લતાતોરણશોભિત, અવન્તીના યશપ્રતાપના દંડ શો, જયસ્થંભ છે. એ જયસ્થંભ ઉપર દિશાદિશાના આભમાં કીર્તિસ્ફુરતો અવન્તીનો રાજધ્વજ ઉડે છે. જલકુંડ ફરતી માલણોની ને ફૂલફૂલથી લચી નમી જતી મ્હેકતી દુકાનો છે.)

એક યુવતિ : લીધાં? કુંકુમ ને મેંદી
ને કેશસંસ્કારના ધૂપ?
—ને સાંભળ્યું? કાલે સ્વયંવર છે;
દેશદેશના દેશનાથો પધારેલા છે.
રાજકુમારી હજી નથી આવ્યાં.
તો સ્વયંવર કોનો કરશે?

બીજી યુવતી : આર્યસેનાના યોધરાજોનો.
અખાડામાં જીત્યા છે ને અવન્તીકુમારોને?
આ તો દેવપૂજાની સામગ્રી :
પૂર્ણિમા પૂજવાની છે ને અમારે!
પણ દેવવાણી કહે છે ને કે
સ્વયંવરને મુહૂર્તે રાજકુમારી પધારશે?

પહેલી યુવતી : સહુને રાજકુમારી વરવી છે,
કોઇને રાજકુમારી રક્ષવી નથી.
એ દહાડે તો, સાંભળ્યું ને ?—

બીજી યુવતી : સાંભળ્યું ટોપકવચધારીનું પરાક્રમ,
શસ્ત્રસ્વામી યોધરાજનું વીરવીરત્વ,
ને જયફોરન્તી ઉજ્જયિનીનું ઉગરવું.
અવન્તી શું એવી અનાથ થઇ
કે પરની રક્ષી રક્ષાય,
ને પરની ઉગારી ઉગરે ?

પહેલી યુવતી : પર હતા એ ? કે પોતાના ?
ફ્હે છે ને ઓળખ્યા જ નથી કોઇએ ?

(બન્ને યુવતીઓ જાય છે.)

એક સુન્દરી : ફ્હે છે કે અવન્તીકુમારી
અન્ધારમુખા દસ્યુઓમાં નથી,
તેજોવદના દેવાંગનાઓમાં છે.
આર્યસુભટોએ ઉગાર્યાં નરમેધમાંથી.

બીજી સુન્દરી : આર્યસેના તો સેના જ નથી,
મહાજનનો સભાસમારંભ છે.
શું લીધું ? પુષ્પનો પંખો ?

પહેલી સુન્દરી: પૌરવપુરના અશ્વમેધનો રાજઅશ્વ
અવન્તીનાથે શા માટે બાંધ્યો હશે ?
ચન્દનવાડીમાં કાલે વાદળ ઘેરાયાં'તાં ને;
ફૂલ ન ઉતર્યાં, ને જરા નીંઝયા યે નહીં.
ફૂલપંખો ને ફૂલચાદર વિના
એમને તો ઉંઘ જ આવતી નથી.

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૩૮

(બન્ને સુન્દરીઓ જાય છે. ઉપર ઉડતાં વિમાનો આવે છે.)

એક માનિની: ઉત્તરમાં ગાન્ધાર અચ્છોદ ને સપ્તસિન્ધુ,
પૂર્વમાં અયોધ્યા મિથિલા ને ભદ્રવતી,
પશ્ચિમમાં સુરાષ્ટ્ર ને સિન્ધુદેશ :
એ દેશોમાંથી દેશપતિઓ પધાર્યા છે;
જાણે આભના યે થંભ,
જાણે દેશદેશના રત્નઝૂલન્તા દિગ્પાળ.

બીજી માનિની: સ્વયંવરમંડપ તો નગરસોહામણો છે :
અવન્તીના માનનો જાણે માંડવડો.
ઉજ્જયિનીના ઉછંગમાં જાણે
સાગર ઠાલવ્યો ને આભ ઉતાર્યો.
હાર મેખલાઓ કલગીઓ ફૂલઝુમ્મરોના
મણિઝળકાટ ને તારકતગમગાટથી
નયનઆંજતા મંડપથંભો તો જાણે
રત્નખચિત નવરંગ ચીર ઓઢીને
સ્વયંવરમાંડવડે ઉભેલી દેવાંગનાઓ !

પહેલી માનિની: દેવાંગનાઓ યે પધારશે સ્વયંવરે.
દેવ તો ઉતર્યા'તા કાલે ચન્દનવાડીમાં.

બીજી માનિની: કહે છે દેવપતિ હતા;
કોઇએ ઓળખ્યા નથી, પારખ્યા નથી.

પહેલી માનિની: ચન્દનવનમાં નાગ ઉભરાયા;
નાગને નેતરે બાંધી કુંવરીને વરી જવા.
દેવપતિએ ગરૂડજી છોડયાને
તે નાગસંઘ ન્હાસી ગયો,
પાણીના પૂરની પેઠે.

(વસુન્ધરા ને દેવાંગનાઓનાં વિમાન નીચાં ઉતરી નગરમન્દિરની અગાસીને દેવશિખરે થંભે છે. ને સહુ ઉતરી અગાસીમાંના લતામંડપે સિધાવે છે.)

એક દેવાંગના : ઉજ્જયિનીની હવેલીઓ તો જાણે
રસિકતાનાં સરોવરો.

વસુન્ધરા : પણ કાંઇ અમરાવતીનાં અમૃત
અવન્તીને આંગણુ ઉતરે ને ઉગે ?

બીજી દેવાંગના: ફોરશે હવે અવની ભરી ભરી
અમરાવતીના અમૃતના ફૂવારા.
સોહાગિણીઓના આ તો સોહાગ
ઝગકે છે ઉજ્જયિનીને ભાગ્યદેશે.

ત્રીજી દેવાંગના: એ તો સૌભાગ્યદેવોના સોહાગ.

પહેલી દેવાંગના : પુણ્યપાવન ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિ વિનાનાં તો
એ સૌભાગ્યદેવો ને એ સૌભાગ્યદેવીઓ યે
જેવાં પાણી વિનાનાં વાદળાં.
એ તો ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિના સોહાગ.
એ અગ્નિવિહોણાં નર ને નાર
તો જાણે જગતમાં છે
વનમાંના વૃક્ષરાજોની થડમાલા :
વણમ્હોરી, વણપ્રફુલ્લી, વણફળી.

બીજી દેવાંગના: ગાઓ એ પ્રેમહુતાશનું ગીત.

સખિ ! હૈયાના દેવહુતાશના પ્રકાશ
ઘરઘરમાં કરશે ઉજાસ.

ઘરમાં ને પુરમાં પ્રકાશ એ પ્રકાશશે;

અનિત્યને નિત્ય કરી–કરીને ઉજાળશે;
રસિકોનાં પૂરશે એ આશ–અભિલાષ
હૈયાના દેવહુતાશ.

નરના આત્મામાંહિ નારીના નેહ છે;
નારીના આત્મામાં નર કાજે સ્નેહ છે.
દ્વૈતમાં અદ્વૈતના એ રાસ ને ઉલ્લાસ
હૈયાના દેવહુતાશ.

સખિ ! હૈયાના દેવહુતાશના પ્રકાશ
યુગયુગમાં કરશે ઉજાસ.

એક દેવાંગના : આર્યાવર્તની આર્યસુન્દરીને તો હવે
અદ્વિતીય ભાખશે જગતનો ઇતિહાસ.
વસુન્ધરા ! ત્હારી વેલનો એ વસ્તાર.

બીજી દેવાંગના: અમરાવતીના ચોકમાં યે
પેલા ઋષિકુમારો ગાતા હતા,
સુણાવોને તે વસુન્ધરાને.

વસુન્ધરા : પણ વ્યોમયાનમાં એ વિમાનો
શેનાં સ્હામાં મળ્યાં હતાં ?
જાણે ઉડતું આંબાવાડિયું !
માંહી કોયલો બોલતી હતી.
ચમકતા નયનમણિઓ તો જાણે
મન્દાકિનીમાં તરતી હોડીઓમાંના અમૃતદીપ.

ત્રીજી દેવાંગના : પાતાળદેશમાંના અન્ધારરાજ્યમાંથી
ભરતદેવે દેવાંગનાઓને છોડાવી,
દેવલોકમાં પાઠવી ત્હેમનાં એ વિમાનો.

પુરુવંશ દેવધર્મિલો છે,
ભરતદેવ દેવસમર્પેલા છે
દેવી શકુન્તલાને ઋષ્યાશ્રમમાં સાંપડયા
તે પૃથ્વીપ્રભાતની પુણ્યઘડીથી.

પહેલી દેવાંગના: વસુન્ધરે ! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર
દેવભોમનાં દેવજીવન ત્હને દાખવ્યાં.
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ,
જીવનના ઉલ્લાસ ને આનન્દ,
કલાધરોનાં કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સરવસ્તીઉપાસનાઃ
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ:
કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન–ઘેરા રાજમાર્ગ;
દેવોનાં દેવત્વનાં મૂલતત્ત્વો
નયણે નિરખ્યાં, આયુષ્યમાં ઉતારજે;
દિલને દાખવ્યાં, સંસારમાં વિસ્તારજે.
અવન્તીની આ પાટનગરી.
બ્રહ્મર્ષિનો આદેશ છે કે
વસુન્ધરા છે યોગિની સરિખડી;
અલકાની યુવતિઓના યૌવનધર્મ દાખવી
અવન્તીનાથને સોંપજો.
અમારે સૃજવી છે ત્હને રસયોગિની.
દેવોએ ત્હને દેવવિભૂતિઓથી સજી
ભારતકુલની માતા થવા.

ત્‍હારા જીવનથી નવયુગ મંડાશે.
આર્યોનો યશ છે સૂર્ય સમોવડો:
અન્ધારઉજ્જ્વળો, દિશાઓ ઝળકાવતો.
આર્યકુલની આર્યાઓનો યશભાનુ યે
ઉગ્યો નથી ઈતિહાસના આભમાં બીજો.
સાંભળ એ કાલપ્રસિદ્ધ યશોગાન.
અવન્તીના ચોકકાંઠે એ ગાય ઋષિકુમારો.

ઋષિકુમારો: અને એ આર્યા ઉરઉજ્જવળી:
ભરતકુલ કેરી કીર્તિકૌમુદી;
રસિલી, રસવિલોલ, ગુણગર્વિલી;
સ્વામીમદસુહાગી, કુલધર્મિલી;
દિશદિશ સ્ફુરતી આર્યદેશની
શું યશસુગન્ધ વિરલી:
અહો ! એ આર્યા ઉરઉજ્જવળી.
ચન્દ્રદેવની ચન્દ્રિકા સમાં
ગાઓ એનાં જ્યોત્સ્નાધવલ
પરમ પુણ્યગાન હો !

એક દેવાંગના: આર્યકુલની આર્યાઓનાં પુણ્યગાન
ગાય છે ને ગાશે સદા
દેવાંગનાઓ દેવલોકમાં ય તે:
આપણે યે ઝીલોને એ આજ ?
આર્યગૌરવી આર્યાવર્તની આર્યા, વસુન્ધરા !
ઇતિહાસમાં યે અદ્વિતીય જ રહેશે.
સાંભળ ત્‍હારા આર્યવંશના ભાગ્યલેખ.

(દેવાંગનાઓ ગીત ઉપાડી લે છે.)

દેવાંગનાઓ: સ્ત્રીત્વપ્રધાન, સતીત્વનિધાન;
અમરમોહન, સૌન્દર્યસોહન;
અયિ! ગુણિયલ કુલરસિકા કેરાં અમ ભારતરત્નો!

સીતા—મુમતાઝ તણાં પત્નીત્વ;
કુન્તાનાં કૌશલ્યાનાં જીજીબાનાં માતૃત્વ;
વનશ્રી શકુન્તલા; મહેલશ્રી સંયુક્તા;
શાહાનશાહી સંસ્કૃતિની લક્ષ્મી નૂરજહાન;
એ રસકુંવરીઓની અમૂલખ વિલાસવિભૂતિ,
અજરઅમરંગી સૌભાગ્યલીલા હો!

કર્માદેવી, લક્ષ્મીબાઇ; ચાંદબીબી, અહલ્યાબાઈ;
ભરતભૂમિની વજ્રઅંગ વીરત્વમૂર્તિઓ;
ગાર્ગી લીલાવતી સરસ્વતીના
આત્મજ્યોત મનીષાપ્રભાવ;
યશોધરાના સ્વામીવ્રતસહચાર;
મહારાણીજી મીરાં કેરા પ્રેમભક્તિવર્ણા સંન્યાસ:
ગાઓ સૌનાં જ્યોત્સ્નાધવલ પરમ પુણ્યગાન હો!

ઋષિકુમારો: (આશ્ચર્યચકિત મૂકવાચા અન્તરિક્ષે નિહાળી રહ્યા હતા તે ગીતધારા આગળ ઝીલી લઇને)

પુરપુરમાંની સતીચિતાઓ,
જૌહરની જગપૂજ્ય જ્વાલાઓ;
અનુપમ ને અદ્વિતીય, યશને યશદાયિની;
પ્રજાપાવની, પુણ્યસ્રાવિની;
ઇતિહાસને સમુજ્જ્વલકારિણી;
કુલકુલ ને વ્યોમવ્યોમ પ્રકાશિની સૌદામિની;
ભરત ભૂમિની પુણ્યપુત્રીઓ;

જગતના સુન્દરીસંઘે ઇન્દ્રધ્વજ સરિખી;
નારીકુલની દેવમધુરી વસન્તિકા;
અમૃતત્વની ચેતનભરી ચિનગારીઓ;
પ્રજાપ્રારબ્ધની સોહાગણ વિધાત્રીઓ;
કવિકુલના ઉરવાસી કાવ્યમૂર્તિઓ;
અહો ! એ આર્યા ઉરઉજ્જવળી.
ગાઓ એ જગજ્યોતિઓનાં પુણ્યશ્લોક પુણ્યગાન:
ગાઓ એ મહાકથા વિ૦

(નગરચોકમાં કોલાહલ થાય છે.)

વસુન્ધરા: અવન્તીમાં આ કોલાહલ શાનો ?

(ઉન્મત્ત મદઝરતો એક ગાંડો હાથી બજારમાં ઘૂમતો ઘૂમતો આવે છે: પાછળ કાકરા મારતો બાલપરિવાર પોકારતો હોય છે.)

અવન્તીનાથના રાજસિંહાસન શો
આ તો જયલંકા હાથી:
ગંડસ્થલથી મદનાં મોતી વેરાય છે,
આંખમાંથી ઉન્મત્તતાનાં બાષ્પબિન્દુ ટપકે છે.

(અવન્તીના એક યોધને શૂંઢપાશમાં પરોવી હાથી ઉછાળે છે. એક અશ્વરાજને શૂંઢનો સપાટો મારી ઢાળી પાડે છે. રાજમાર્ગની અટારીઓ ને ઝરૂખામાં અવન્તીની કુતૂહલચકિત યુવતિઓ ને સુન્દરીઓ ટોળે મળે છે.)

દેવાંગના : અવન્તીના વીરોનો અરિ લાગે છે.

(માર્ગમાં એક બાલક બેઠું રડતું હતું. તે બાલકને શૂંઢવેલમાં લઇ શૂંઢને સિંહાસને બેસાડી ઝરૂખે ઉભી કુલવધૂઓને સોંપે છે, ને કુલવધૂઓ હસતી હસતી બાલકને સત્કારી જયલંકાને કુંકુમચન્દને વધાવે છે.)

દેવાંગના : અવન્તીનાથનો હાથી ને !
ગાંડો—ગાંડો ત્હો યે ડાહ્યો છે.

(શૂંઢના ઉછાળા ઉછાળતો જયલંકા હાથી નગરકુંડના વેલતોરણોને શૂંઢનો ચાબૂક મારી તોડે છે, ને શૂંઢની નલિકા ભરી ભરીને જલકુંડનાં પાણી દશદિશમાં ઉછાળે છે.)

વસુન્ધરા : નાગરિકોમાં આ તો તોફાને ચ્હડયો.
જયલંકા ! અવન્તીમાં યે
ત્હારે જય સ્થાપવો છે કે શું ?

(સૈનિકોએ પાછળ હાથણી છોડી હતી, તે આવ્યે શૂંઢમાં શૂંઢ ગૂંથી ઘડીક રમે છે.)

એક સુન્દરી : ઉજ્જયિનીના હાથીઓ યે, નવદમ્પતી શાં,
શી વિલાસરમણા રમે છે !

બીજી સુન્દરી : ઘડીના જ છે એ ગેલ, જો !
સંસાર એટલે રસરમણા જ નથી.

પહેલી સુન્દરી : સંસાર એટલે રસવાડી :
વાવો, ઉછેરો, ભોગવો—આવડે તો.

(થોડી વારે પરસ્પરને શૂંઢો મારી હાથી ને હાથિણી છૂટ્ટાં પડે છે. જયલંકા બમણો વિફરે છે. બરછી પરશુ અંકુશ લઇ કેટલાક સૈનિકો ફરી વળે છે, ને પહેલો જ ઘા વાગ્યે હાથી ઉશ્કેરાય છે.)

વસુન્ધરા : મ્હને મોકલો તો વશ કરી આવું.
હાથી હેતથી વશ થશે,
ગિરિશિખર શો સ્થૂલ એ પશુપતિ યે
પશુબલથી નહીં વશ થાય.

(અવન્તીનો એક યોધરાજ આવી પગમાં પાશ નાંખે છે, ને ઘારે

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૪૬

છે કે જયલંકાને જીત્યો. જયલંકા યોધરાજ ઉપર ધસી શૂંઢથી ઉછાળી ગુલાંટ ખવરાવી ઝીલી લે છે, ને ત્હેના આયુધો દિશદિશમાં ઉડાડે છે.)

એક યુવતિ : શણગારવિહોણી સુન્દરી
ને આયુધવિહોણો યોધરાજ:
બન્ને અડવાં ને અપશુકનિયાળ.

બીજી યુવતિ: સુન્દરીને શણગારી સુન્દર શી કરવી ?
અસુન્દરને શણગારવાની હોય.
પ્રકૃતિસુન્દર તો શણગારને યે શણગારે.

(જલકુંડમાં જઇને જયલંકા અવન્તીના કીર્તિસ્થંભને ઉખાડી શૂંઢમાં ફેરવી ઉડાડે છે. અવન્તીના જયદંડના ભાગી કડકા કરે છે. અવન્તીની અટારીઓ ને અગાસીઓમાં હાહાકાર પ્રવર્તી રહે છે.)

એક સુન્દરી: અવન્તીનો યશદંડ !
ઉજ્જયિનીની રાજકીર્તિ ને લોકકીર્તિ !
ક્ય્હારે સ્થપાશે પાછી નગરચોકમાં ?

(એક અજાણ્યો કિરીટધારી સુભટદેવ નિઃશસ્ત્ર નગરચોકના અખાડામાં ઉતરે છે. લોકસમ સૌ થંભી જાય છે, જાણે કો આશ્ચર્ય ઉગ્યું: વર્ષાફોરાં શી નયનધારાઓ સુભટદેવ ઉપર વરસાવે છે. ટપકતા ઝરણના ધોધ સમો, સરોવરજલના ઉછળાટ શો, વરસાદની ઝમઝમતી ઝડીઓ જેવો, યોધરાજ શબ્દોચ્ચાર કરે છે. જલ જાણી જયલંકા પળેક વિમાસણમાં પડે છે.

અવન્તીના યોધરાજ નગરચોકમાં મળે છે, નિહાળે છે.

ફુલ વેચનારીઓની છાબ લઈ જયલંકાને કિરીટધારી એક ફુલ આપે છે, તે ઝીલીને હાથી એક યોધરાજને તાકીને મારે છે. યોધરાજની અવદશાને અટારીઓમાંથી યુવતિઓ હસે છે.

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૪૭

ફુલ વેચનારીનાં છાબ ઠાલવી ચારપાંચ સામટાં ફુલ કિરીટી હાથી સન્મુખ નાંખે છેઃ ઝાલવા જતા જયલંકા મૂંઝાય છે, હારે છે, અન્તે ઝીલે છે. ખાતાં શૂંઢ વિવશ થાય છે.

માર્ગે જતી માલણની ફૂલછાબ લઇને જયલંકાની શૂંઢને પુષ્પહાર ધરાવે છે, કમલપુષ્પે સન્માર્જી પાંદડીઓથી શૂંઢને પંપાળે છે.)

અવન્તીના યોધરાજો: શાહુબાશ ! શાહુબાશ ! નવજુવાન ! જંગ આજે ત્હારો છે કે જયલંકાનો ?

એક યુવતિ : હૈં ! ચન્દનવાડીનો વીરભદ્ર તો નહિ આ ?

(બે કાને પુષ્પકુંડળ પહેરાવી કાન પંપાળવા જાય છેઃ જયલંકા ભડકે છે. ચારે પગમાં પાણીની છાલકો છાટી ઠંડા કરે છે.

એટલા અટારીઓ ને અગાસીઓમાં સુન્દરીઓનો સૌન્દર્યસંઘ ઉભરાય છે.)

સુન્દરીઓ : કિરીટધારી સુભટદેવ ! ધન્ય હો !

(સુભટદેવ જયલંકાનો પગ પંપાળે છે, ને હાથી તે સહેજ વાળે છે કે એ પાયરથંભે પગપાદડી મૂકી જયલંકાને સ્કન્ધે સુભટદેવ, કેસરીછલંગ ભરી, કૂદી બેસે છે.)

યોધરાજો : શાહૂબાશ ! વીરેન્દ્ર ! શાહૂબાશ !

(ગંડસ્થલને પંપાળવા જતાં જયલંકા ફરીથી વિફરે છે, કિરીટીને પકડવા શૂંઢ ગંડસ્થળે ફેરવે છે. સુભટદેવ પીઠપાટે ચઢી પોઢી જાય છે. ભયચકિત ઉત્કંઠ કુલવધૂઓ કુતુકલોચને સુભટદેવને નિહાળી રહે છે.

શૂંઢશાખા દૂર જતાં વળી સુભટદેવ જયલંકાના ગંડસ્થલને પંપાળે છે, ઝરતા મદકણ પ્રફુલ્લ કમલની પાંદડીએ લ્હૂવે છે. જયલંકા ઝરી જતા મદમૌક્તિકને લ્હોવા દે છે, જીતાઇ વશ થઈ રહે છે. સુભટદેવ બીજાં ફળ ખાવા આપે છે, ફૂલગ્હોડથી શણગારે છે, પીઠપાટે ફૂલચાદર પાથરે છે. પછી આભટમલેથી ખરતા તારકમણિ શો ઉતરે છે.)

અં. ૩, પ્ર. ૩, પા. ૧૪૮

વસુન્ધરા: હાથીને વશ કીધો કિરીટધારીએઃ
જયલંકાને જીત્યો જયસેનાનીએ.
ગાંડા હાથીને યે વશ કરે
એવી છે એની વશકરણી વિદ્યા.

(જયલંકાની ઉર્ધ્વવર્તુળી શૂઢના કુમ્ભકમલ ઉપર એક બાલિકાને એક પગે ઉભી રાખી થનગન થનગન નચાવતો કિરીટી સુભટદેવ અવન્તીના રાજમાર્ગે જયલંકાને દોરે છે.)

યોધશાળો: કિરીટધારીનો જય હો !

એક માનિની: કાલે યે કો કિરીટીદેવે
વાદળાં શી વિખેરીને વાળી હતી પાછી
કિષ્કિન્ધાની કપિસેનાની ભરતી.

(સારી યે ઉજ્જયિનીનો લોકસંઘ એ જયઘોષ વધાવી લે છે, ને પ્રતિઘોષ કરે છે. અબીલ ગુલાલ પુષ્પો પુષ્પહારોની વૃષ્ટિ અવન્તીની સુન્દરીઓ અન્તરિક્ષથી કરે છે.

આકાશમાં દેવાંગનાઓ ને વસુન્ધરા દેવપુષ્પો વરસાવી–વધાવી અલક્ષ બની ઉડી જાય છે.

જાણે પૃથ્વીમાં જ સમાઇ ગયો હોય એમ એ સુભટદેવ એકાએક અદૃશ્ય થાય છે.)

એક સુન્દરી: આજે જયલંકાને જીત્યો
તે કાલે સ્વયંવર જીતશે.

બીજી સુન્દરી: અવન્તીની સુન્દરીઓનાં દિલ જીત્યાં,
ને અવન્તીમાં દિગ્વિજયનો ડંકો દીધો.

પહેલી સુન્દરી: એ તો કાલનો જ કિરીટધારીઃ

ઉજ્જયિનીનો અજાણ્યો રક્ષપાલ: મહાકાલેશ્વરનો અવતાર.

(અવન્તીની હસ્તીનોબત વાગે છે.

વૈદૂર્યકમલિની સરિખડી થંડને છેડે પ્રફુલ પદ્મકોષમાં લક્ષ્મી શી બાલિકાને રમાડતો જયલક્ષ્મી, ડોલતા મેઘખંડ શો, રાજમાર્ગે આગળ સંચરે છે, ને અદૃશ્ય થાય છે. પાછળ વાતો કરતો ને વેરાતો સ્ત્રીસમાજ રહે છે.)

એક પ્રૌઢા: કૈલાસને શિખરે જયધ્વજ માંડ્યો
ને અલકામાંની યશપ્રભાને પરણ્યા,
ત્ય્હારે રોપ્યો હતો અવન્તીનાથે
અવન્તીનો યશમૂલો એ જયસ્થંભ.

પ્રવેશ ચોથો:

અવન્તીનો સ્વયંવરમંડપ

(ઉજ્જયિનીના રાજમહેલના ચોકમાં પુષ્પો રત્નો ધ્વજાપતાકાઓ ને પલ્લવતોરણોથી બાહ્યાન્તર શણગારાયેલો સ્વયંવરમંડપ રચેલો છે. પ્રમુખ-સિંહાસનને જમણે પડખે ઋષિમંડલને કાજે ને ડાબે પડખે સ્ત્રીમંડલને માટે વ્યવસ્થા છે. વચ્ચે વચ્ચે સેથી સમાં પગથીઓ કોરી મંડલાકારમાં નૃપાલો ને પૃથ્વીપાલોને માટે સિંહાસનો માંડેલાં છે. મહોત્સવનાં વસ્ત્રા-ભૂષણોમાં સજ્જ વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ ઠામ ઠામ, રત્નદીવીઓ શી, ઉભેલી છે. ફરતા અવન્તીના સેનાનીઓ ને લોકસમાજ, અને ત્હેમની યે પાછળ રાજમહેલના મીનાકારી છજાં ઝરૂખા ને ગોખ, ને ઉચ્ચે ધ્વજશોભી લતામંડપોથી ભરેલી અગાસીઓ ઝૂકેલી છે.

રાજકુટુંબ ને રાજપરિવાર સાથે અવન્તીનાથ સ્વયંવરમાં પધારે છે.)

વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિકાઓ: અવન્તીનાથનો જય હો !

અવન્તીનાથ: (રાજઅમાત્યને)

અમાત્યવર ! આકાશવાણી ખોટી ન હોય.
' આવશે ' ભાખ્યું છે; પણ અત્ય્હાર સુધી,
સ્વયંવરના કલ્યાણમુહૂર્ત પર્યન્ત,
અવન્તીકુમારી નથી પધારી.

અમાત્ય: દેવવેણુ ખોટાં ન જ પડે.
વાયુમાંથી પ્રગટશે, આભમાંથી ઉતરશે,

સ્વયંવર મિથ્યા નહીં થાય.
આર્યયોધને યે ધન્ય છે કે
અરિજનના યશની વ્હારે ધાયા.
સેનાનીઓ ને પુરજનો, મહારાજ !
સારો યે અવન્તીદેશ,
કીર્તિકીર્તન ગાય છે એ યોધદેવનાં.

(પોતાના વ્યાઘ્રચર્મધારીઓ સંગાથે અવન્તીકુમાર પધારે છે.)

કુમારસંઘ: મહારાજનો જય હો !

અવન્તીકુમાર: (આગળ આવીને)
દેવવાણીને આધારે સ્વયંવર આદર્યો;
દેવો સાચ્ચા હશે કે ખોટા ?
કે ભરતરાજે છોડાવી–ને સંતાડી ?

અમાત્ય: દિશદિશમાં દેવો છે, અવન્તીકુમાર !
દિશાઓ સાંભળે, દેવો સાંભળે,
ને અકારણ અનન્તનાં વેર બન્ધાય;
એવું ઓછું મા ઉચ્ચારિયે.

(સન્ધ્યાસમયે એક પછી એક ઉગતા ને પ્રકાશતા તારાઓ સરિખડા પૃથ્વીપતિઓ પધારે છે. પતિહારિકાઓ ને વેત્રવતીઓ પ્રત્યેકનો જય ઉચ્ચારે છે, અવન્તીનાથ પ્રત્યેકનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી સિંહાસને બેસાડે છે. સભામંડપ ભરાઇ રહે)

અવન્તીનાથ: ભગવાન માર્તંડદેવ શા મહોજસ
ને દિવસ સરિખડા યશોજ્જ્વલ

પૃથ્વીપુણ્યના પૃથ્વીપાલો !
યશપગલે આવી અવન્તીને શોભા આપી;
અમરોના અવનીઅવતંસોને પધાર્યે
અવન્તી યે આજે
સ્વર્ગોદ્યાન શી પ્રફુલી રહી છે

એક નૃપાલ: અવન્તી અવનીનો યશદેહ છે;
મધ્યદેશ મહીતલનો મુગટરૂપ છે.
ભરતરાજની પૃથ્વીપરિક્રમતી ભરતી
અવન્તીનાથે ઝીલી—ને ખાળી છે.
અવન્તીનાથની આમન્ત્રણા તો
સહુનાં સન્માનભરી જ હોય.

(કુલપતિ કણ્વપ્રમુખ ઋષિમંડલ પધારે છે. વેત્રવતીઓ બ્રહ્મસમાજનો જય ઉચ્ચારે છે. અવન્તીનાથ સ્વયંવરમંડપના રાજદ્વાર સૂધી સત્કારવા જાય છે. રાજમંડલ ઉભું થઇ ઋષિમંડલને સન્માને છે.)

અવન્તીનાથ: તપોધનોનાં અણમૂલાં તપપગલે
અવન્તીના પાપ ધોવાશે,
પુણ્યગંગા વહેશે રાજાપ્રજામાં.

કણ્વ: અવન્તીનાથ ! સૂર્યમંડલ સમા
મહીપાલ ને નૃપાલમંડલનાં યે
દર્શન તો ધર્મદર્શન જ છે.
બ્રાહ્મધર્મપાલોથી રાજધર્મપાલો,
વિચારવા કરતાં આચરવું અઘરૂં છે એટલા,
પૃથ્વમન્દિરે અધિકા યશવન્તા છે.

(મહીપીસમાજ ઉઠી આવી અર્ધ્યપાદ્યે સત્કારી પૂજાઅર્ચનાદિ કરી પુષ્પમાલાઓ ધરાવી ઋષિમંડલિને રાજસિંહાસનને જમણે પડખે સ્થાપે છે.)

વેત્રવતીઓ ને પ્રતિહારિઓ : ધર્મકિરીટી યોધદેવનો જય હો !
અવન્તીલોકના હૃદયસિંહાસનવાસી
સુભટસ્વામીનો જય હો !

(સેનાનીઓ ને નગરમહાજનો એ જયઘોષણા ઝીલી લે છે.)

સેનાનીઓ: સુભટસ્વામીનો જય હો !

(સ્વયંવરમંડપની બહારનો લોકસંઘ એ જયઘોષણા ઝીલી લે છે.)

લોકસંઘ: સુભટદેવનો જય હો !

(અવન્તીનાથ સ્મિતવદને પધારી ધર્મકિરીટી સુભટદેવને અભિવન્દે છે.)

અવન્તીનાથ: સૌજન્યથી પરાક્રમથી વીરત્વથી દેવત્વથી
અવન્તીના ઉરઉરમાં વસ્યા છો;
અવન્તીને અર્ધસિંહાસને વિરાજજો;
દેવ સમ દીપાવજો દિશામંડલને.
અવન્તીલોક કે અવન્તીનાથ
અન્ય શા ઉરભાવે સત્કારે ?

ધર્મકિરીટી સુભટદેવ : સ્વર્ગકીર્તિત આ આર્યમંડલમાંના
કોઇ યે રાજર્ષિ એ કરત;
એ કીર્તિસાહસો કે એ હસ્તિનજય.

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૫૪

અભિભાવ આપનો ચિરંજીવ રહે
એટલી જ મ્હારી તો છે પ્રાર્થના.

અવન્તીનાથ: વીરોની પ્રાર્થના મિથ્યા જતી નથી.
ક્ષત્રિયકુલના—સુભટદેવોનાં પરાક્રમો
પૃથ્વીમાં પૂજાશે ત્ય્હાં સૂધી તો
ચિરંજીવ જ છે, યોધદેવ!
અવન્તીકુલનો આપ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ.

સુભટદેવ: અવન્તીના કુમારો એવા પરાક્રમી હો!

સભાજન: તથાસ્તુ! તથાસ્તુ!

અવન્તીનાથ: દેવવાણી છે કે સ્વયંવરમુહૂર્તે
અવન્તીકુમારી પૃથ્વીમાં પધારશે.
મહોત્સવનું એ કલ્યાણમુહૂર્ત
આપને વીરપગલે આવી પહોચ્યું છે.

ધર્મકિરીટી, સુભટદેવ: દેવવેણુ ફૂંકાશે, અને
મહોત્સવનાં કલ્યાણમુહૂર્ત પૂરાશે.

(એક પડખે અવન્તીનાથ ને બીજે પડખે અવન્તીકુમાર એમ ધર્મકિરીટી સુભટદેવને લઇ જઈને અર્ધ સિંહાસને બેસાડે છે.

મંગલ ગીત ગાતી ગાતી, પ્રફુલ્લેલી નન્દનવેલાઓ સમી, દેવફૂલડે શણગારાયેલી દેવાંગનાઓ, ફૂલમંડલિ સમી, આકાશમાંથી ઉતરે છે. વચ્ચે ફૂલહિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા ડોલવી હોય છે.)

દેવાંગનાઓ: સંકોરી આભ કેરી ઝાલરો
સુન્દરી ઉતરે સંસારમાં;

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૫૫

જીવનના સ્હવારમાં, કંઇ સ્વર્ગના શણગારમાં:
સંકોરી આભ કેરી ઝાલરો વિ૦

માથે છે માલા મન્દારની,
હૈયે છે હારશણગારની,
દેવોનાં દેવફૂલના ભારની:

ઉગ્યો જગમાં સૌભાગ્ય કેરો ભાણ હો!
મનુકુલનું ઉતરે મહાકલ્યાણ હો!

અમૃતના કુંભ ભરી લાવિયા,
હૈયાની હેલમાં રસધારને:
પાશે ભરથારને, આર્યના સંસારને:
સંકોરી આભ કેરી ઝાલરો વિ૦

(મૂછાંવરા શી વિસ્મયચકિત સ્વયંવરસભા સ્તબ્ધ થઇ નિહાળે છે કે શું અદ્દભુત ઉતરે છે. વસુન્ધરાને ઓળખ્યે અવન્તીનુ રાજકુટુંબ ને રાજપરિવાર સત્કારાર્થે સમીપે સંચરે છે. કલ્પવૃક્ષદીધાં દેવભૂષણે વિભૂષિત વસુન્ધરા અવન્તીનાથને ને અવન્તીકુમારને અભિવન્દી માતાની સ્હોડમાં જઈ ભરાય છે. રાજમાતા કુવરીનું મસ્તક સૂંઘે છે, ને પાંખમાં લે છે; ને એમ સહુ સ્વયંવરમંડપની મધ્યમાં, ચન્દ્રમંડલ શાં, પધારે છે.)

અવન્તીનાથ: (દેવાંગનાઓને)

દેવભોમમાંથી દેવપરિવાર
આજે અમારે આંગણે ઉતર્યો,
સ્વયંવરને દેવપગલે પાવન કીધો:
ઋણિ છું દેવકુલનો હું.
અવન્તીની ખોવાયેલી
રાજલક્ષ્મી ને રાજકીર્તિ શી

આં. ૩, પ્ર, ૪, પા. ૧૫૬

અવન્તીકુમારિકાને યે પાછી આણીઃ
દૈવાંના દેવત્વથી શણગારીને.

એક દેવાંગના: આર્યકુલના યશમેઘ ભરતદેવે
ગંગાદ્વારના નરમેધ અવરોધ્યા,
ને પ્રભાઓઢણીધારિણી અવન્તીકુમારીને
દસ્યુપાશમાંથી છોડાવી સંરક્ષી.
પછી આર્યસેના તો લાવતી હતી
અવન્તીકુમારીને અવન્તીદ્વારે જ:
પણ અન્તરિયાળ હરણ કરવાનો
દેવાંગનાઓને દેવઆદેશ થયો.

અવન્તીનાથ: એમાં જ અવન્તીનાં સૌભાગ્ય હશે.

દેવાંગના: વસુન્ધરાના જીવનયુગથી
નવસંસ્કૃતિની મહાસ્થાપના
વિશ્વવિધાત્રીએ નિર્મેલી છે.
વસુન્ધરા પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ ઉતારશે
એવો દેવલોકનો વિધિમન્ત્ર છે.
આર્યાવર્ત અમરાવતી બનશે.
તેજલોકમાંના દેવલોકમાંના બ્રહ્મલોકમાંના
પુણ્યપ્રભાળા જીવનયોગ દાખવવા માટે
તેથી જ દેવી વસુન્ધરાને
આટલો દિવ્યવાસ કરાવ્યો હતો:
તપસ્વિની શકુન્તલાના મનોરથો પૂરવાને કાજ.

અવન્તીનાથ: દુશ્મન હો તો ભરતદેવ સમા હજો!
સુહૃદ હો તો દેવી શકુન્તલા સમાં હજો!

અવન્તીનો યશ એમણે અક્ષય રાખ્યો,
ને દેવવિભૂષણે ભૂષણવન્તો કીધો.

અવન્તીકુમારીઃ મહારાજ ! રાજસિંહાસને કોણ છે ?

અવન્તીકુમારઃ કિષ્કિન્ધાની વાનરસેનાને વિદારનાર,
ચન્દનવાડીના ચોરોના ન્યાયમન્ત્રી,
જયલંકાને જીતનાર જયનાથ,
અવન્તીના લોકહૃદયના હૃદયેશ,
એ તો ધર્મકિરીટી સુભટદેવઃ
વસુન્ધરાની વરમાળને યોગ્ય
યશમૂર્તિ ને પરાક્રમપ્રતિમા.
એકમુખે સારો અવન્તીદેશ
એમનાં યશોગાન ગાય છે.

(કણ્વ ઋષિ બ્રહ્માસનેથી ઉઠી સ્વયંવરમંડપની મધ્યમા, વિધાત્રીના પુણ્યપુરોહિત સરિખડા, પધારે છે.)

અવન્તીનાથઃ કુલપતિ કણ્વને વન્દીને, કુમારી !
આશીર્વાદ લે બ્રહ્મર્ષિના.

(અવન્તીકુમારી ને દેવાંગનાઓ કુલપતિને વન્દન વન્દે છે.)

કણ્વઃ વસુન્ધરાને આશીર્વાદ દેવા જ આવ્યો છું
કે આર્યકુલથી માતા થજે,
વિશ્વસંસ્કૃતિની વિધાતા થજે.

અમાત્યઃ (સ્હેજ ટકોરતા કંઠે)

બ્રહ્મવર્ચસ્વી ! શાં આ બ્રહ્મવાક્ય ?

કણ્વઃ અવન્તીનાથ ! જાણો છો

આં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૫૮

અવન્તીને રાજસિંહાસને
અત્યહારે કોણ વિરાજેલ છે ?

અવન્તીનાથ: અવન્તીના લોકહૃદયનો હૃદયેશ.

કુણ્વ: (શબ્દમોજાંઓથી સભામંડપ ઉછળતો ઉભરાય એવી સિંહગર્જના કરીને)

અવન્તીના રાજકુલનાં પુણ્યકીર્તિ
નિષ્કલંક ને તેજોજ્વલ રાખનાર,
આર્યકુલનો ત્રિકાલતેજસ્વી સૂર્યરાજ,
પૌરવપ્રદીપ ભરતદેવ છે એ.
ટોપકવચના પડદા ઉતરાવો,
ને ઓળખો એ યશદેહી અમરને.
(રાજસભા વિસ્મયચકિત થાય છે.)
ઉતારો ભરતદેવ ! અન્ધારપછેડા શા
એ કવચ ટોપ ને કિરીટ:
અન્ધકારમાંથી યે આંખો ઓળખાય છે
દેવહવિભૂખ્યા યજ્ઞકુંડ જેવી.
આર્યધર્મના ધ્વજદંડ સરિખડા,
નરલોકના લોકસ્થંભ સમોવડા,
અડગ અડોલ ને શૃંગોન્નત,
ઓળખાવ નૃલોકના લોકસંઘને.

(ટોપ કવચ કિરીટનાં આવરણ ઉતારી ભરતદેવ સ્વયંસ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે.)

અવન્તીકુમારી: (હરિણી શી દોડતે પગલે સિંહાસને ચ્હડીને)

અવન્તીને સિંહાસને વિરાજો છો,
યશકીર્તને અવન્તીલોકની જીભે વિરાજો છો,
મ્હારે યે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ !
અખંડ એમ વિરાજી રહેજો.

(વરમાળ આરોપી જીવનવન્દના કરે છે.)

કણ્વ: ત્હારા પુત્રદેવનો દિગ્વિજય નિહાળવા
તપસ્વિની શકુન્તલા ! પ્રત્યક્ષ થા.

(વલ્કલધારિણી તપસ્વિની શકુન્તલા અન્તરિક્ષમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. કણ્વ મુનિને સસ્મિત વન્દના વન્દી ભરતદેવ ને વસુન્ધરા જઈ શકુન્તલાની ચરણવન્દના લે છે. ઉભયને શકુન્તલા એક પાંખમાં લઇને માથું પંપાળી સૂંઘે છે.)

અવન્તીનાથ: પૃથ્વીકીર્તિત મહારાજ ભરતદેવ !
અવન્તી સ્હામે યુદ્ધે છતાં યે
આટઆટલા અવન્તીકુલને ઉપકાર ?

ભરતદેવ: (સ્મિત કરતાં કરતાં)
આર્યકુલનો તો એ ઇતિહાસ જ છે.

અવન્તીનાથ: હું હાર્યો; વીરોના વીરત્વથી નહીં,
આર્યકુલના આર્યત્વથી હું હાર્યો;
સુજનતાથી, સૌમનસ્યથી, સદ્ભાવથી.
લાવો, ઓ પૃથ્વકીર્તિત યોધગણ !
યશછાયાળો એ આર્યોનો જયધ્વજ:
અવન્તીનાથને, અવન્તીકુમારીને,
અવન્તીલોકને હૃદયચોકે રોપ્યો છે,

આં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૦

એમ રોપો અવન્તીના સ્વયંવરમંડપે,
અવન્તીના રાજમહેલના રાજચોકમાં.

(અવન્તીકુમાર આર્યધ્વજને આમન્ત્રણે જાય છે.)

અમાત્યવર ! છૂટો કરો
આર્યોના અશ્વમેધનો અશ્વરાજ.
પૌરવપુત્રના તીર્થરક્ષાના અશ્વમેધને
અવન્તીનાથ હવે અવરોધશે નહીં.
મહૌજસ ભરતદેવનું ચક્રવર્તીત્વ
અવન્તીના રાજમહેલમાં જ સ્થપાશે.

(દૂરની મેઘગર્જના સમુ આઘેથી આર્યધ્વજનું ગીત સંભળાય છે. સુભટપતિ, વજ્રધન્વા, મહારથી, યોધરાજ વિગેરે મહાસુભટોથી વીંટળાયલા, આર્ય યોધરાજોથી ઘેરાયેલા, જ્ઞાતવજરાજની કરશાખાઓમા આર્યધ્વજને લઈને આર્યધ્વજનું ગીત ઘોરવતી આર્યસેના ઘોડેક કાળે આવે છે. મોખરે અવન્તીકુમાર ચાલતા હોય છે.)

આર્યસેના: હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો !
દિશદિશમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
જગજગમાં ફરકાવો, હો આર્યો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

ઓ દિનપ્રગટતા સૂર્ય ! અને ઓ ચન્દ્ર !
રાત્રિ ઉજ્જવળતા !
ઓ નવલખ તારકસંઘ ! અને ઓ ધ્રુવ !
નિશદિન ચળકન્તા !
એ સાક્ષી શાશ્વત પૂરજો !
નથી શત્રુ અમ, નિર્વૈર્ય હો !

ઉર અમી અખંડ, ભવભય પ્રચંડ,
અરિ અધર્મનો રૂડો:
ધર્મધ્વજ ફરકાવો જગ, જગ જૂવે વાટ, ઉંડો :
હો ! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો !

૨

હો ! વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો !
ભૂમિ ભરી ભરી સ્થાપો હો વીરો !
વીરત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! વીરત્વનો ઝુંડો !

એ પુણ્યશુકનનો, પૃથ્વીતલની પ્રદક્ષિણા કરશે હો !
એ પ્રેમવર્ણનો, મહામોજ ચ્હડીને સાગર ઘૂમશે હો !

મહાસૂર્ય કેરી પાંખ શા
સ્ફુરી તેજ ને કલ્યાણ, હા !

શુભનો સુહાગ ધ્વજમન્ત્રહાક
સિંહશબ્દ ગગનકીડો:
વીરધ્વજ સ્થાપો ભૂમિ ભરી,
ભૂમિ જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો !

૩

હો ! બ્રાહ્મણના બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !
જનતામાં પૂજી પૂજાવો, હો બ્રાહ્મણ !
બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૨

ઘન સમ જીવન વરસન્તો હો !
ઉરભૂમિ ફલદ્રુપ કરન્તો,
વડી દેહની ને આત્માની
જગની ભૂખતરસ ફેડન્તો !

ચ્હડી દિશાકાલ તણે શિખર
કંઇ શીતલતા વરસે વિરલ;

ધ્વજપટલચોક શું બ્રહ્મલોકના પરમ તેજકુંડો !
બ્રહ્મધ્વજ પૂજો, જનકુલ ! જન જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! બ્રાહ્મણના બ્રહ્મત્વનો ઝુંડો !

૪

હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !
નભનભ વન્દી વન્દાવો વિરાટે દેવત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! દેવત્વનો ઝુંડો !
કંઇ ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વીનાં
પૂર્વજપગલાં પાડન્તો !
ને વેદવેદનાં દેવગાન કાલાતીત કંઇ ગાજન્તો !
સાવિત્રી ને વિધાત્રીના,
ભક્તિ કવિતા લક્ષ્મીના,
પટ ભવ્ય જાણે પાથર્યા;
નભનભ સુહન્ત ધ્વજપુંજ ઉડન્ત,
કંઇ દિગ્પાલની થંઠો !
દેવધ્વજ વન્દો વિરાટ, વેણુ જૂવે વાટ, ઉઠો !
હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !

દિશદિશમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
જગજગમાં ફરકાવો, હો આર્યો !
આર્યત્વનો ઝુંડો !
હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

અવન્તીનાથ: રોપો એ ચક્રવર્તીનો જયધ્વજ
અવન્તીના વિશાળા ઉરમહેલમાં.
મેરુ શો મંડાશે મહીં ઉપર,
ને દેવધ્વજ શો લહરશે દિક્મંડલમાં
જગતનું પરમ સત્ય આર્યત્વ છે.

કુરુવ : (ઉદ્‌ગાવાની પેઠે ગગનકમ્પાવત શબ્દે)
આર્ય દેશમાં એકચક્ર સ્થપાયું.
ભરતદેવ ! સધાયો ત્હમારો દિગ્વિજય.
પૃથ્વીપ્રતાપી લોકપાલ !
આ ત્હમારો છે પ્રથમ અશ્વમેધ;
ગંગા ને યમુનાના મહાપ્રવાહ રોકી રોકી
સો સો અશ્વમેધ એવા ઉજવજો.
આર્ય દેશના વિભિન્ન અવયવો
મહારાજના પુણ્યયોગે સંધાયા છે;
આજના પુણ્યમુહૂર્તથી આર્યદેશ
ભરતદેવને નામે ભરતખંડ કહેવાશે,
દિશાકાલના સીમાન્તો સૂધી ભારત નામે
પૃથ્વીમાં પુણ્યપ્રખ્યાત થશે.
સૂર્યદેવ ને સૂર્યદેવનાં કિરણો
જઇને જાહેર કરશે એ જગતને.
યયાતિનાં ઐશ્વર્ય, કુરુરાજનાં પુણ્ય,

ભરતદેવના ગુણભંડારથી વિમોહિત
બ્રહ્માવર્તની બ્રહ્મમહાસભાએ
રાજર્ષિનું બિરદ ને રાજમુગટ પાઠવ્યાં છેઃ
ઋષિ મુનિ યોગી તપસ્વી,
આર્ય દેશના બ્રહ્મપન્થ પ્રવાસીઓની વતી
ધરાવું છું આ રાજર્ષિનો દેવમુગટ.

ભરતદેવ: મ્હારો મ્હેલો અશ્વમેધ એટલે તીર્થરક્ષા
દિશદિશમાં કહાવ્યાં છે કહેણ
માનવકુલનાં એ ધર્મકલ્યાણનાં.

(ભરતદેવને ને વસુન્ધરાને કુલપતિ કણ્વ ઋષિ રાજર્ષિનો રાજમુગટ ધરાવે છે. ભરતદેવ ને વસુન્ધરા તપસ્વિની શકુન્તલાના ચરણોમાં બિરાજે છે)

કણ્વ: તપસ્વીનાં જ સન્તાનો
તપોધનના પુણ્યફલ લણશે
શકુન્તલા ! ભરતદેવનું ચક્રવર્તીત્વ
એ તો ત્હારા જીવનતપનું મહાફળ;
ત્હારા જીવનસર્વસ્વનો ધર્મવિજય.
ત્હારૂં મ્હોરેલું જીવન આજે ફળ્યું.

શકુન્તલા: પુણ્યપિતાના પુણ્યાવતાર ભરતદેવ !
દિગ્વિજયે કીધો, ને સ્વયંવરે જીત્યો.
વસુન્ધરા દેવાંગનાઓએ શિખવ્યું છે,
સ્વર્ગ પૃથ્વીમાં ઉતારજો.
પૌરવકુલદેવ ! સાગર ઓળંગજો,
ને સાર્વભૌમત્વે સિંહાસને શોભજો !

અ. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૫

દેવના ધર્મના લોકકલ્યાણના
પરમ વિશ્વપાલ થજો !
ઉઠો, આર્યકુલનાં કુલપ્રવરો !
જગત સકલ આર્યવંશને કાજે છે.

કણ્વ: આજે આર્યકુલની પ્રથમ પૂર્ણિમા છે:
આર્યવંશના મહાસાગરને માથે
ભરતદેવ શો ચન્દ્રરાજ તપે છે;
આર્યોની પૂનમની ભરતી ડોલે છે

(ચાર ઋષિકુમારો આગળ આવે છે, ને પૃથ્વીના પુણ્યશાળીઓ પાસેથી આશીર્વાદ માગે છે.)

ઋષિકુમારો: આપો એ આશીર્વાદ, સજનસજની હો !
ભાખો એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાગ્યજનની હો !
ચિરંજીવ-ચિરંજીવ હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !
રસવન્તી પુષ્પવન્તી પુણ્યવન્તી હો !
સુફલવતી જીવનવતી આત્મવતી પ્રભુપનોતી હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !
આપો એ આશીર્વાદ, સજનસજની હો !

પ્રેયસ્‌ક્રોડથી અભિરામ, શ્રેયસ્‌શય્યાની વિશ્રામ:
પ્રેમધામ, પૂર્ણકામ, ક્ષેમઠામ, ગુણગ્રામ હો !

પ્રજાપ્રજાની પાવનકારિણી;
પૃથ્વીભૂષણ ભવતારિણી;

અં. ૩, પ્ર. ૪, પા. ૧૬૬

ખંડખંડની ઉદ્ધારિણી;
મૃત્યુલોકની કલ્યાણિની હો !

જીવનસાફલ્યવન્તી, સૃજનહેતુસિદ્ધિવન્તી;

વિરાટને કિરીટ તિલકટીલડી સમ હો !
ઇતિહાસની અનસ્ત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો !
મનુષ્યકુલની પ્રફુલ્લ નિત્યવસન્ત હો !
અમ ભરતભૂમિ હો !

ગાઓ એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાઆજનની હો !
ગાઓ એ મહાકથા વિ૦

ઋષિમંડલિ ને રાજમંડલિ: ભારતનું સંરક્ષણ ને ભારતપ્રસાર
ત્હમને ને તમ જેવાઓને, ભારતદેવ !
સોંપ્યા છે વિધાતાએ.

કૃષ્ણ: જગજ્જનો ! સુણજો આર્યકુલનો મહાબોલ;
લોકકલ્યાણકારી આર્યત્વ
જગતને આર્યાવર્તનો સનાતન સન્દેશ છે.
અમૃતઆયુષી નિત્યપૂજ્ય આર્યત્વ
ત્રિકાલને યે જીતશે જગતમાં.
જય ! ભારતકુલનો ચિરંજીવ જય !

